

Het kyrie en gloria van de lijdende schepping

Een gesprek tussen liturgische theologie van het kyrie en gloria en de ecotheologie van Jürgen Moltmann over het lijden van heel de schepping

A.A. Bogerd-Looijen

Verklaringenblad masterthesis

Naam student:

Titel masterthesis:

VERKLARING VAN ORIGINALITEIT

Hierbij verklaar ik dat bovengenoemde masterthesis uit origineel werk bestaat. De thesis is het resultaat van mijn eigen onderzoek en is alleen door mijzelf geschreven, tenzij anders aangegeven. Waar informatie en ideeën uit andere bronnen zijn overgenomen, wordt dat expliciet, volledig en op passende wijze vermeld in de tekst of in de noten. Een bibliografie is bijgevoegd.

Plaats, datum:

Handtekening:

Veenendaal, 28-2-2024

TOESTEMMINGSVERKLARING

Hierbij stem ik ermee in dat bovengenoemde masterthesis na goedkeuring beschikbaar wordt gesteld voor opname in de bibliotheekcollectie en dat de metadata beschikbaar worden gesteld aan externe organisaties en/of door de PThU worden gepubliceerd.

Verder verleen ik (de bibliotheek van) de PThU

wel

niet

toestemming voor het opnemen van de volledige tekst in een via internet of anderszins openbaar toegankelijke database. (Deze toestemming betreft alleen de openbaarmaking van de masterthesis, zonder verdere overdracht of inperking van het auteursrecht van de student.)

Plaats, datum:

Handtekening:

Veenendaal, 28-2-2024

Datamanagementplan

1. Algemeen

Naam student: Rianne Bogerd-Looijen

Namen scriptiebegeleider(s): Dr. E.A. Postma

Datum: 8-1-2024

Versie: 1

2. Algemene gegevens over het onderzoek / scriptie-onderwerp

(Werk)titel onderzoek / scriptie: Het kyrie en gloria van de lijdende schepping: een ecotheologische en liturgiewetenschappelijke verkenning van het lijden van de schepping in kyrie en gloria

Korte omschrijving van onderzoek en onderzoeksmethode(n):

Literatuuronderzoek en liedanalyse

Typen onderzoeksdata: schriftelijke bronnen; diverse boeken, artikelen en liedteksten uit 'Liedboek zingen en bidden in huis en kerk'.

Periode waarin data verzameld worden: September 2023 – Januari 2024

3. Technische aspecten

Hard- en software: laptop, geen bijzondere software

Bestandsformaten: DOCX, PDF

Omvang van de data (schatting in MB/GB/TB): 1 GB

Opslag data tijdens onderzoek: eigen laptop, en back up in Google Drive (geen privacy gevoelige informatie)

Opslag data na afloop onderzoek: n.v.t

4. Verantwoordelijkheden

Beheer data gedurende het onderzoek: Student

Beheer data na afloop onderzoek: Student

5. Juridische en ethische aspecten

Eigenaar data: De diverse auteurs zijn eigenaar van hun eigen schriftelijke bronnen, ik maak met correcte verwijzingen gebruik van de ideeën daaruit.

Privacygevoelige data: NEE

Indien JA: hoe worden zaken als veilige opslag en toestemming van betrokken personen en/of organisaties geregeld?

6. Overige zaken

PThU

Protestantse Theologische **Universiteit**

=====

(In te vullen door thesisbegeleider:)

Goedgekeurd

Niet goedgekeurd, omdat:

Naam, handtekening:

Dr. E.A. Postma

Datum:

11 / 01 / 2024

=====

Het kyrie en gloria van de lijdende schepping

*Een gesprek tussen liturgische theologie van het kyrie en
gloria en de ecotheologie van Jürgen Moltmann over het
lijden van heel de schepping*

Masterthesis

A.A. Bogerd-Looijen, 1700545

1ste begeleider: Dr. E.A. Postma

2de beoordelaar: Dr. habil. M. Klomp

Protestantse Theologische Universiteit, Amsterdam

Beroepsvorming en spiritualiteit

1-3-2024

"De vogels die daar vliegen
zij geven hoog van God
zij geven van de liefde
van God de Vader op"

Abstract: Hoe gaan we als christen om met de ecologische crisis? De ecotheologie wil vanuit de christelijke theologie reageren op de ecologische crisis en ook de theologie vanuit ecologisch perspectief bevragen. Liturgie speelt in de huidige ecotheologie slechts een beperkte rol. In het licht van de desastreuze gevolgen van de klimaatcrisis is het belangrijk te verkennen hoe het lijden van de schepping een plaats krijgt in de liturgie. Ik wil met deze scriptie dan ook opzoek gaan naar een liturgische ecotheologie van het lijden. Hiervoor zal ik de volgende hoofdvraag beantwoorden: welke theologische ruimte biedt de liturgische theologie van het kyrie en gloria in gesprek met de ecotheologie van Jürgen Moltmann voor het lijden van heel de schepping in de liturgie binnen de protestantse eredienst? Eerst onderzoek ik de theologische ruimte voor de schepping in de liturgie, onder andere middels de analyse van een aantal liederen. Gevolgd door een bespreking van het thema lijden in het kyrie en gloria. Dit breng ik vervolgens in gesprek met de gedachten over het lijden van de schepping uit de ecotheologie van Jürgen Moltmann, waarna ik zal concluderen dat Gods ontfermende liefde voor heel de schepping maakt dat er alle reden en ruimte toe is om het lijden van heel de schepping te verdisconteren in het kyrie en gloria.

Afbeelding: Rianne Bogerd-Looijen

Tekst: Willem Barnard, uit 'Van de vogels en de bloemen uit de bergrede' (NLB 979:7)

Inhoudsopgave

Inleiding	4
De ecologische crisis als probleem	4
Eerste gesprekspartner: ecotheologie	5
Tweede gesprekspartner: liturgische theologie	5
Liturgische ecotheologie	7
Liturgie en ecotheologie: eerder onderzoek	8
Het onderzoek	9
Hoofdstuk 1: De schepping in de liturgie	13
1.1 Een kosmische liturgie	13
1.2 Het prijzen van God door en voor de schepping	15
1.3 Aan tafel met heel de schepping	18
1.4 De schepping als vierplek en schepping in de viering	20
1.5 Liedanalyse	21
1.6 Theologische ruimte voor de schepping (conclusie)	26
Hoofdstuk 2: Het lijden in kyrie en gloria	29
2.1 Het kyriegebed	29
2.2 Het gloria	32
2.3 Lijden als thema in liturgie	33
2.4 Ecologische bewustwording door kyrie en gloria	34
2.5 Lijden in kyrie en gloria (conclusie)	35
Hoofdstuk 3: Het lijden van de schepping in de ecotheologie	37
3.1 De schepping is onderweg	37
3.2 God in de schepping	38
3.3 God en het lijden	39
3.4 Mens en schepping	40
Conclusie	42
Discussie	44
Literatuur	46

Inleiding

De ecologische crisis als probleem

Hoewel de noodzaak en de ernst van de ecologische crisis –ook gezien het vele lijden dat het gevolg is hiervan– door velen ervaren wordt, is de omgang met de ecologische crisis voor predikanten een niet eenvoudig te beantwoorden vraag. Ciska Stark noemt als mogelijke oorzaken voor deze handelingsverlegenheid bijvoorbeeld de angst voor polarisatie of een moralistisch imago. Ook noemt zij als reden voor terughoudendheid dat het urgentiegevoel van het probleem niet gedeeld wordt door gemeenteleden of ondergeschikt wordt geacht aan andere problematiek.¹ Eward Postma beschrijft hoe de predikanten tijdens hun deelname aan de cursus ‘Van U is de aarde’ om zijn gegaan met de eigen verlegenheid rondom dit vraagstuk en het gevoel van urgentie.² Mirella Klomp noemt dat deze predikanten zich niet voldoende theologisch toegerust voelen om thema’s rondom klimaat te adresseren in de homiletische en liturgische praktijk. Zij noemt dat er daarnaast ook een andere groep is die getypeerd kan worden door een focus op duurzaam handelen, waarvan de theologische doordenking minimaal is.³

De zojuist genoemde bijdragen vanuit het Grond-project wijzen erop dat er in Nederland aan een theologische doordenking van thema’s rondom de ecologische crisis nodig is. Het Grond-project wil hieraan bijdragen door een praktische en integratieve theologie van de grond te onderzoeken.⁴ Door de gevolgen van de ecologische crisis, zoals steeds extremere weersomstandigheden, lijdt de schepping. In deze scriptie staat dit lijden van de schepping centraal. Ik heb hierbij gekozen voor een ecotheologische en liturgisch theologische invalshoek, aangezien de liturgie een aanzienlijk onderdeel is van het handelingsrepertoire van predikanten. Daarnaast is er binnen de liturgie mogelijk theologische ruimte te vinden om tussen handelingsverlegenheid en dadendrang in als kerk betekenisvol te zijn in de ecologische crisis. Welke theologische ruimte biedt de liturgische theologie om een plaats of stem te geven aan heel de schepping in de liturgie? En in het bijzonder om voor Gods aangezicht stil te staan bij het lijden van de schepping in de liturgie? Hoe wordt er in de ecotheologie gedacht over het lijden van de schepping? Voordat ik de opzet van mijn onderzoek schets, zal ik hieronder eerst de ecotheologie en liturgische theologie, en de verhouding tussen beiden, introduceren om de bredere contouren waarbinnen deze scriptie zich begeeft te verhelderen. Vervolgens wijs ik op eerder onderzoek op het snijvlak van ecotheologie en liturgie.

¹ F. Stark “Een ongemakkelijke waarheid: retorische strategieën van de prediker als klimaatprofeet,” *Handelingen: Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* 50.2 (2023), 53-63.

² E. Postma, “Theologisch grondonderzoek met predikanten als intermediair” in *Handelingen: Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* 50.2 (2023), 33.

³ M. Klomp, “Modderlaarzen en vieze handen: praktische theologie op de grond,” *Handelingen: Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* 50.2 (2023), 7-8.

⁴ M. Klomp, “Modderlaarzen en vieze handen,” 8-12.

Eerste gesprekspartner: ecotheologie

De ecotheologie als discipline kent een grote diversiteit in thematiek en methodes. E.M. Conradie stelt dat de ecotheologie in al haar diversiteit een kritische en constructieve taak heeft behouden. De ecotheologie wil in het theologiseren de kritiek vanuit de ecologie serieus nemen en zoekt naar een kritiek op de ecologische crisis vanuit de christelijke theologie. Daarbij staat ook de vraag centraal wat de unieke bijdrage van de theologie kan zijn in het gesprek over de ecologie.⁵ Paul Santmire vat krachtig samen wat volgens hem de drie mogelijke wegen zijn in de huidige ecotheologie:

the way of the *reconstructionists* (Christianity is ecologically bankrupt; let us begin anew), the *apologists* (Christianity has all it needs in its doctrine of stewardship of creation; let us interpret it), and the *revisionists*, in whose ranks I number myself (Christianity has had an ambiguous ecological history; let us reclaim its ecological riches wherever we can).⁶

In deze thesis zal ik de liturgische traditie van kyrie en gloria bezien vanuit het perspectief van het lijden van de schepping door de ecologische crisis, zoals ik hieronder verder uit zal werken. Door deze verkenning hoop ik te ontdekken welk ecologisch potentieel er al in het kyrie en gloria ligt en hoe dit versterkt kan worden. Daarmee schaar ik mij in dit onderzoek dus onder de *revisionists*. Ik onderzoek hoe de bestaande inzichten over de liturgie, waarover hieronder meer, en de ecotheologie van Jürgen Moltmann (opnieuw) relevant zijn in de veranderende context door de (gevolgen van) de ecologische crisis. Vanwege mijn focus op het thema lijden en de beperkte ruimte focus ik mij op de ecotheologie van Moltmann. Zijn denken is relevant omdat hij ingaat op de relatie tussen God, mens en schepping en in dit kader de vraag naar het lijden van de schepping uitgebreid aan de orde stelt.⁷

Tweede gesprekspartner: liturgische theologie

Naast de ecotheologie zal dit onderzoek ook gebruik maken van de liturgische theologie. Voordat ik inga op de verhouding tussen de ecotheologie en liturgische theologie, sta ik hier eerst kort stil bij de liturgische theologie als vakgebied. Volgens D.W. Vogel is het begrip liturgische theologie niet eenvoudig te duiden. Hij vergelijkt de liturgische theologie met een landschap, waarin verschillende benaderingen, onderwerpen en methoden te vinden zijn. Alle gedeelten in dat landschap houden zich bezig met de liturgie en doen dat theologisch, een verdere begrenzing dan dat vindt Vogel niet nodig. Onderdeel van het landschap van de liturgische theologie zijn volgens hem het theologisch nadenken over *worship* (1) en liturgie als (2) theologie, theologie van (3), in (4) en vanwege (5) liturgie en liturgie

⁵ E.M. Conradie, "The Four Tasks of Christian Ecotheology: Revisiting the Current Debate," *Scriptura: Journal for Biblical Theological and Contextual Hermeneutics* 119.1(2020), 2-3, 7.

⁶ H.P. Santmire, *Celebrating Nature by Faith: Studies in Reformation Theology in an Era of Global Emergency* (Eugene: Wipf and Stock Publishers, 2020), 81.

⁷ Zie bijvoorbeeld, J. Moltmann, *The Spirit of Hope: Theology for a World in Peril* (Louisville: Westminster John Knox Press, 2020), 67-9.

en leven (6).⁸ Aan twee van deze gebieden moet ik hier wat meer woorden geven, omdat dit het gebied is waarbinnen ik me in dit onderzoek beweeg. Ten eerste de liturgische theologie als ‘theologie van liturgie’ (3). Dit omvat de (kritische) reflectie op de theologische relevantie van de liturgie als geheel, de theologische implicaties van onderdelen van de liturgie en de theologische reflectie op de dynamiek onderliggend aan de liturgie.⁹ En ten tweede de liturgische theologie als ‘theologie in liturgie’ (4) die de liturgie als een bron voor de theologie ziet. De systematische theologie laat zich hierbij informeren door de liturgie.¹⁰

Benjamin Gordon-Taylor stelt dat een belangrijke vraag in de liturgiewetenschappen is hoe liturgie en theologie zich tot elkaar verhouden. Stuurt de theologie de manier van vieren of is de liturgische praktijk bepalend voor de theologie? Of is er sprake van wederzijdse beïnvloeding? De relatie tussen theologie en liturgie is, en wordt, uitvoerig bediscussieerd.¹¹ In de verschillende gebieden beschreven door Vogel is terug te zien dat hier verschillende posities ingenomen kunnen worden. De frase ‘*lex orandi, lex credendi*’ wordt in de liturgische theologie veel gebruikt om te spreken over de relatie tussen theologie en liturgie. Deze zin wijst erop dat er tussen het gebed, of de liturgie (*lex orandi*) en het geloof, of de geloofsleer (*lex credendi*) een relatie bestaat. Deze relatie wordt echter verschillend geïdentificeerd.¹² Vogel wijst erop dat er verschillende interpretaties van *lex orandi, lex credendi* mogelijk zijn, aangezien ‘de komma tussen beide termen de relatie tussen de twee niet specificiert.’¹³ Grofweg zijn er volgens hem drie posities te onderscheiden. De twee uitersten betogen dat ofwel de liturgie prioriteit heeft over de theologie (1) ofwel dat de theologie prioriteit heeft over de liturgie (2). De middenpositie (3) gaat uit van een gelijkwaardige relatie waarin liturgie en theologie elkaar aanvullen.¹⁴ Dit is ook de positie die Geldhof inneemt in het artikel ‘Liturgy as Theological Norm: Getting Acquainted with ‘Liturgical Theology’’ waarin hij pleit voor een vitale dialoog tussen de systematische theologie en liturgie.¹⁵ Dit is ook de positie die ik in dit onderzoek inneem.

Geldhof noemt verder dat er in de liturgische theologie geregeld voor wordt gepleit de frase *lex orandi, lex credendi* aan te vullen met de *lex vivendi* met als doel de liturgie te verbinden met het

⁸ D.W. Vogel, “Liturgical Theology: A Conceptual Geography,” in *Primary Sources of Liturgical Theology: a Reader* red. D.W. Vogel (Collegeville: Liturgical Press, 2000), 3-4,13.

⁹ Vogel, “Liturgical Theology,” 9.

¹⁰ Vogel, “Liturgical Theology,” 10.

¹¹ B. Gordon-Taylor, “Liturgy,” in *The Study of Liturgy and Worship: an Alcuin Guide*, red. J. Day (Collegeville: Liturgical Press, 2013), 45-6.

¹² J. Geldhof, “Liturgical Theology as a Research Program” *Brill Research Perspectives in Theology* 4.2 (2020), 2

¹³ Vogel, “Liturgical Theology,” 10.

¹⁴ Vogel, “Liturgical Theology,” 11. Een soortgelijke middenpositie wordt ook ingenomen door Matthijs Ploeger die spreekt van een “deep mutual interaction between liturgy and theology.” M. Ploeger, “Celebrating Church: Ecumenical Contributions to a Liturgical Ecclesiology,” (Proefschrift, Universiteit Utrecht, Instituut voor Liturgiewetenschap, 2008), 11,16.

¹⁵ J. Geldhof, “Liturgy as Theological Norm: Getting Acquainted with ‘Liturgical Theology’’” in *Neue Zeitschrift für Systematische Theologie und Religionsphilosophie* 52 (2010), 155.

leven. Er wordt daarbij gewezen op het belang van de 'liturgie na de liturgie'. Deze relevantie van de liturgie buiten het vieren moet volgens Geldhof onderdeel worden van de theologische reflectie op liturgie.¹⁶ Hij benadrukt dat de liturgie er niet is om aan de wereld te ontsnappen, maar om door de liturgie te leren hoe we rechtvaardig de wereld in kunnen gaan.¹⁷ Mary-Anne Plaatjies-van Huffel gaat uitgebreider in op de verbinding en verhouding van *lex orandi, lex credendi, lex vivendi*. Theologie, liturgie en leven zijn volgens haar even belangrijk en staan in een wederkerige relatie tot elkaar. Zij benadrukt daarbij dat liturgie draait om Gods handelen en de gelovige reactie op dat handelen. Door de liturgie worden de deelnemers onderdeel gemaakt van Gods missie, en uitgenodigd om de ander en de wereld te dienen.¹⁸ In haar conclusie lijkt de *lex credendi* echter op de voorgrond te staan wanneer zij schrijft: "Our worship therefore should be in accordance with our belief and a moral and ethical code of conduct which reflect it. Our maxim should be *lex credendi, lex orandi, lex vivendi*."

Liturgische ecotheologie

Hierboven heb ik de ecotheologie en de liturgische theologie als de twee gesprekspartners in deze scriptie geïntroduceerd. Voordat ik de opzet van mijn onderzoek zal uitwerken zal ik hier eerst enkele opmerkingen maken over de relatie tussen de ecotheologie en liturgische theologie als disciplines. In deze thesis ga ik dus op zoek naar een liturgische ecotheologie van het lijden van de schepping, waarbij ik zowel de theologie in de liturgie (*lex orandi*) en de dubbele kritiek van de ecotheologie (*lex credendi*) mee zal wegen. De relevantie van en verbinding met liturgie wordt door verschillende ecotheologen voornamelijk vanuit de verbondenheid tussen de liturgie en het (morele) leven (*lex vivendi*) beargumenteerd.

Hierboven noemde ik dat Vogel 'liturgie en leven' als onderdeel van de liturgische theologie ziet. Met 'liturgie en leven' doelt hij op de liturgische theologie die reflecteert op de relatie tussen liturgie en *lived experience*. De liturgische theologie doet dit in verbondenheid met pastorale theologie, spiritualiteit en ethiek.¹⁹ Ook Geldhof wijst op de recente focus binnen de liturgische theologie op de pastorale theologie, vanuit de overtuiging dat liturgie en leven niet op afstand van elkaar kunnen staan. De realiteiten van het mensenleven moeten onderdeel worden van de theologische reflectie.²⁰ Ook in de ecotheologie wordt de realiteit van het bestaan als serieuze realiteit meegenomen in de theologische reflectie.

¹⁶ Geldhof, "Liturgical Theology as a Research Program," 91.

¹⁷ Geldhof, "Liturgical Theology as a Research Program," 69.

¹⁸ M.A. Plaatjies-van Huffel, "Rethinking the Reciprocity between *lex credendi, lex orandi* and *lex vivendi*: As we Believe, so we Worship. As we Believe, so we Live," *HTS theologiese Studies/Theological Studies* 76.1 (2020), 4,5,7.

¹⁹ Vogel, "Liturgical Theology," 12.

²⁰ Geldhof, "Liturgical Theology as a Research Program," 68-9.

Een aantal ecotheologen beargumenteert dat er binnen de ecotheologie aandacht of een plaats moet zijn voor de liturgie. Veelal gebeurt dit met een beroep op de hierboven beschreven *lex vivendi*, die op een of andere manier verbonden is met de *lex orandi* en *lex credendi*. Conradie bepleit het belang van de –wat hij noemt– priesterlijke taak van de ecotheologie. Deze taak zorgt ervoor dat er een liturgische visie op de wereld in stand gehouden wordt. De kracht en het belang van de liturgie ligt volgens hem daarin dat de gelovigen door de liturgie op een andere manier naar de wereld gaan kijken. Door het meedoen in de liturgie worden onze ideeën over de wereld in een nieuw licht geplaatst. We zien de wereld in Christus als het Licht der wereld. Ook leren deelnemers aan de liturgie de wereld zien als de geliefde schepping van God. Bovendien wijst Conradie op de liturgie na de liturgie. Na het verlaten van de liturgie zijn de deelnemers geïnspireerd door de nieuwe wereldvisie en kunnen ze de wereld transformeren naar het beeld van de genadige en rechtvaardige God.²¹ Deze uitwerking die de liturgie op de deelnemers heeft, wordt door L. Marsh ook genoemd; de liturgie vormt het ethisch besef en morele handelen van de deelnemers.²²

Ook Santmire vraagt aandacht voor de liturgie in de ecotheologie. Hij doet dit omdat volgens hem de liturgie de identiteit en het handelen van de gelovige (*lex vivendi*) vormt. Om die reden maakt het volgens Santmire veel uit of de liturgie alleen gericht is op de zielenneed van de individuele gelovige of dat de liturgie gekleurd wordt door een breed perspectief van Gods scheppen en Christus als verlosser van alles. Kort gezegd: “the whole liturgy must be right, if the Church’s ecological and justice praxis is to be right.”²³

Liturgie en ecotheologie: eerder onderzoek

Liturgie speelt in de huidige ecotheologie slechts een beperkte rol.²⁴ In het bijzonder is er weinig aandacht voor de rol van de niet-menselijke schepping in liturgische tekst en praktijk.²⁵ Ook Geldhof merkt op dat er in de ecotheologie niet veel aandacht is voor liturgie en er weinig theologische relevantie wordt gegeven aan de liturgie.²⁶

In eerder onderzoek is op verschillende manieren gewezen op het ecologisch potentieel en tekort van de liturgische praktijk. Gschwandtner wijst bijvoorbeeld op het probleem van de hoge

²¹ Conradie, “The Four Tasks,” 8-9.

²² L. Marsh, “Het ethische belang van liturgie in een tijd van ecologische crisis,” in *De schepping in het midden: klimaatcrisis als theologische uitdaging*, red. A.M. van der Giessen-van Velzen et. al. (Driebergen: Nederlandse Zendingsraad, 2020), 85.

²³ H.P. Santmire, *Celebrating Nature by Faith*, 83.

²⁴ C.M. Gschwandtner, “Climate Change and Liturgical Praxis,” in *T&T Clark Handbook of Christian Theology and Climate Change*, red. E.M. Conradie en H. Koster (Londen: International Clark, 2020), 566-7.

²⁵ C.M. Gschwandtner, “Where May the Praise of God’s Creatures Still Be Heard? Liturgy, Life and Land,” in *Christian Faith and the Earth: Current Paths and Emerging Horizons in Ecotheology*, red. E.M. Conradie e.a. (Londen: Bloomsbury T&T Clark, 2014), 179.

²⁶ Geldhof, “Liturgical Theology as a Research Program,” 21.

ecologische voetafdruk van veel Westerse samenkomsten, die helaas onderdeel is geworden van de belichaming van de christelijke spiritualiteit.²⁷ Voor het ecologisch potentieel van de liturgie wordt door meerdere theologen gewezen op de oosters-orthodoxe traditie.²⁸ Dit wordt gedaan vanwege een aantal elementen in de kosmische liturgie. Zo hebben bijvoorbeeld alle aardse en hemelse schepselen een rol in de liturgie, namelijk het prijzen van God. De mens stemt vervolgens in met deze universele lofzang, waardoor de niet-menselijke schepselen een voorbeeld functie hebben.²⁹ Ook wordt er in liturgische teksten vanuit gegaan dat de liturgie betrekking heeft op heel de schepping en niet alleen op de mens.³⁰ Gschwandtner sluit haar betoog af door te concluderen dat er meer onderzoek nodig is naar het ecologisch potentieel van andere liturgische tradities.³¹ Trees van Montfoort wijst in haar boek 'Groene Theologie' ook op het prijzen van God door heel de schepping. Zij doet dit vanuit de bijbelse theologie en verbindt dit slechts minimaal met de liturgische theologie of liturgische praktijk in Nederland.³²

Een liturgische ecotheologie van het lijden van de schepping is onderdeel van het hierboven geschetste discours over schepping en liturgie. De vraag naar het lijden heeft een inbedding nodig in de vraag naar de plaats van de schepping in de liturgie. Het lijden kan immers niet losstaand besproken worden van de theologische ruimte voor de schepping in de liturgie in het algemeen. Het lijden van de schepping in de liturgie is daar één aspect van. Daarom moeten ook vragen gesteld worden als: Hoeveel theologische ruimte is er te vinden voor aandacht voor of een rol van de schepping in de liturgie? Hoe wordt er binnen de geloofstaal in de liturgie gesproken over de relatie tussen God en de schepping?

Het onderzoek

Gschwandtner noemt dat een van de moeilijkheden in het onderzoek naar liturgie en ecologie de grote diversiteit in liturgische tradities en gebruiken is. Door deze diversiteit in liturgische tradities en de theologische duiding ervan is het bijna niet mogelijk om algemene uitspraken te doen over ecologie en liturgie. Conclusies over liturgie en ecotheologie zijn volgens haar dan ook krachtiger, wanneer zij gaan over een specifieke praktijk en traditie.³³ Zoals ik al eerder genoemd heb, zal ik in dit onderzoek focussen op het kyrie en gloria en breng ik het perspectief van het lijden in, onder meer aan de hand van de ecotheologie van Moltmann. Hier zal ik deze keuze nader toelichten. Het thema lijden komt

²⁷ Gschwandtner, "Climate Change and Liturgical Praxis," 568-9.

²⁸ Zie o.a., D. Munteanu, "Cosmic Liturgy: The Theological Dignity of Creation as a Basis of an Orthodox Ecotheology," *International Journal of Public Theology* Vol. 4 (2010): 332-344, C. Deane-Drummond *Eco-theology* (Londen: Darton, Longman and Todd Ltd, 2008), 56-68 en Gschwandtner, "Liturgy, Life and Land," 188-193.

²⁹ Gschwandtner, "Liturgy, Life and Land," 189-91.

³⁰ Gschwandtner, "Liturgy, Life and Land," 191-2.

³¹ Gschwandtner, "Liturgy, Life and Land," 193.

³² T. van Montfoort, *Groene Theologie* (Middelburg: Uitgeverij Skandalon, 2020), 77-82.

³³ Gschwandtner, "Liturgy, Life and Land," 183.

voort uit de al eerder aangehaalde desastreuze gevolgen van de ecologische crisis. Steeds meer wordt zichtbaar hoe mens en dier, hoe heel de schepping lijdt als gevolg van de klimaatverandering. Al dit lijden staat in scherp contrast met het idee van een prijzende schepping. Als een boom God lof brengt door boom te zijn, zoals we zullen zien in het gedachtengoed van Thomas Merton,³⁴ stelt het beeld van een afgebrand bos ons een moeilijke vraag. Het lijden van de schepping is niet alleen onderdeel van de urgentie om theologisch te reflecteren op de ecologische crisis, maar moet ook deel uit maken van deze theologische reflectie. Het thema lijden is ook aanwezig in het kyrie en gloria, dat zich onder andere kenmerkt door de roep om ontferming over het lijden. Om deze reden lijkt mij een focus op dit onderdeel van de liturgie een goede start voor een liturgische ecotheologie. In dit onderzoek zal ik de volgende hoofdvraag beantwoorden:

Welke theologische ruimte biedt de liturgische theologie van het kyrie en gloria in gesprek met de ecotheologie van Jürgen Moltmann voor het lijden van heel de schepping in de liturgie binnen de protestantse eredienst?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden zal ik drie deelvragen beantwoorden, die ik hieronder verder toegelicht.

- 1) Welke theologische ruimte voor de schepping is te vinden binnen de liturgie, gezien de voorgestelde relatie tussen God en schepping in liturgische communicatie?
- 2) Hoe komt het lijden van de schepping aan de orde in het kyrie en gloria binnen de protestantse eredienst?
- 3) Hoe denkt Moltmann in zijn ecotheologie over het lijden van de schepping?

Onder liturgische communicatie versta ik liturgische tekst, bijvoorbeeld gebeden en liederen, maar ook symbooltaal, bijvoorbeeld in het delen van brood en wijn. De eerste deelvraag zal beantwoord worden door middel van literatuuronderzoek en een analyse van drie liederen. Zoals ik hierboven al aangaf, staat de vraag naar de theologische ruimte voor het lijden van de schepping in het bredere kader van de theologische ruimte in de liturgie voor de schepping. Dit kader staat centraal in het eerste hoofdstuk en wordt verkend door in te gaan op de voorgestelde relatie tussen God en schepping in de liturgische communicatie. Helaas is er over ecotheologie en liturgie nog weinig geschreven vanuit de Nederlandse context. Middels een analyse van een aantal liederen uit het *Liedboek. Bidden en zingen in huis en kerk* (NLB) geef ik een indicatie van de theologische ruimte voor de schepping in de Nederlandse context. Het gaat om de volgende liederen: 'Gij werken des Heren, zegen de Heer' (NLB 154a, Willem Barnard), 'Gezegend die de wereld scheidt' (NLB 984, Henk Jongerius) en 'Ontferm U over de aarde' (NLB 300c, Harrie Wouters). In deze drie liederen wordt verschillend gesproken over de relatie tussen God en

³⁴ T. Merton, *New Seeds of Contemplation* (New York: New Directions Publishing, 1961), 29-30.

schepping, en de plaats van de mens daarin. Ook zal ik in de analyse kijken naar de liturgische rol van de schepping.

In de tweede deelvraag zal ik vanuit de liturgische theologie nader ingaan op het kyrie en gloria. Om de ruimte voor het lijden van de schepping in het kyrie en gloria te kunnen bespreken, is eerst een theologisch verstaan van deze liturgische handeling nodig. Met behulp van liturgiewetenschappelijke literatuur beantwoord ik vragen als: wat is het eigene van het kyrie en gloria? en tot wie wordt het kyrie en gloria gericht? Op deze manier laat ik zien hoe er ruimte is voor het lijden van de schepping in het kyrie en gloria.

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden, zal ik me in de derde deelvraag met behulp van de ecotheologie bezinnen op de vraag naar het lijden van de schepping. Daarvoor maak ik gebruik van het werk van Jürgen Moltmann, waarin hij onder andere schrijft over God en het lijden van de schepping. Moltmann heeft in de werken *Gott in der Schöpfung: Ökologische Schöpfungslehre* en *The Spirit of Hope: Theology for a World in Peril* zijn visie op de relatie tussen God en de schepping uiteengezet, waarbij hij ook aandacht heeft voor het thema lijden en de plaats van de mens. In de doordenking van God en het lijden door Moltmann wordt duidelijk waarom het lijden van heel de schepping een plaats kan krijgen in de liturgie.

In de conclusie worden de gegevens uit de deelvragen samengebracht om antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag. Het antwoord op deze vraag wordt geformuleerd vanuit liturgische ecotheologie: een gelijkwaardig gesprek tussen de theologie in de liturgie (*lex orandi*) en de ecotheologie (*lex credendi*). Bovendien stelt dit onderzoek mij in staat om te reflecteren op de relatie tussen de *lex orandi*, *lex credendi* en *lex vivendi* in het licht van de ecotheologie.

Context en positionering

Ik schrijf deze scriptie met het oog op de context van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). In deze scriptie onderzoek ik teksten uit en ideeën over de liturgische praktijk en bovendien hoop ik middels dit onderzoek ook bij te dragen aan de verrijking van het liturgische repertoire van predikanten in het licht van de huidige ecologische crisis en een theologische doordenking daarvan. Dit doe ik in gesprek met de bredere wereld van de liturgie.

De PKN is daarnaast ook onderdeel van mijn eigen positionaliteit. Ik ben van jongs af aan vertrouwd geraakt met haar liturgische praktijken en ga regelmatig voor in diensten in diverse gemeenten binnen de PKN. In de PKN is veel variatie en veelkleurigheid in liturgie te vinden. Door de focus op het kyrie en gloria zal deze scriptie vooral betrekking hebben op de vieringen in het oecumenisch-protestantse spoor en minder op het klassiek gereformeerde spoor, waar het verootmoedigingsgebed en de Tien Woorden in de plaats zijn gekomen van het kyrie en gloria. Hoewel

de Tien Woorden volgens Marcel Barnard met bijpassende keerverzen ook kan functioneren als kyrie,³⁵ zal ik me beperken tot het kyrie en gloria zoals dat functioneert binnen het oecumenisch-protestantse spoor.

Terminologie

In dit onderzoek richt ik me voornamelijk op het lijden van de niet-menselijke schepping. In de formulering van mijn vragen, en ook in de rest van deze scriptie, probeer ik echter de term 'niet-menselijke schepping' zo veel mogelijk te vermijden. In plaats daarvan spreek ik over 'de schepping' in het besef dat de mens ook een schepsel is. Daarnaast spreek ik apart over 'de mens,' zonder deze apart te willen zetten van de schepping. De mens is immers een onderdeel van de schepping en (juist) niet onderscheiden van de rest van de schepping. Het nadeel van het begrip niet-menselijke schepping is dat deze term sterk vanuit de mens gedacht is. Ik kies dus voor deze terminologie, bij gebrek aan een betere. Zoals Van der Kooi en Van den Brink schrijven: "We missen echter helaas een gangbare eenduidige term om alle leven op aarde afgezien van de mens mee aan te duiden. Dat gebrek in onze taal is op zichzelf al veelzeggend. Juist in de scheppingsleer gaat het over *alle* schepselen, dus niet alleen over de mens, maar ook over flora en fauna, stenen en sterren, kometen en zwarte gaten."³⁶

³⁵ M. Barnard, "*Liturgia semper reformanda quia ecclesia reformata*: het gebruik van tradities in recente protestantse liturgiehervormingen," *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies* 20 (2004), 70-1.

³⁶ G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek* (Zoetermeer: Uitgeverij boekencentrum, 2012), 214.

Hoofdstuk 1: De schepping in de liturgie

In dit eerste hoofdstuk zal ik de theologische ruimte verkennen en in kaart brengen die gegeven wordt aan de schepping in de (protestantse) liturgie. Het ligt –zeker in de protestantse traditie– niet voor de hand om over het geheel van de schepping te spreken als een onderdeel in de liturgie. C.M. Gschwandtner stelt in haar bijdrage aan *Handbook of Christian Theology and Climate Change* terecht de vraag wat het doet dat de mens veelal als enige actor in de liturgie wordt voorgesteld.³⁷ Hoewel mijn interesse voornamelijk uitgaat naar de rol van de schepping binnen de protestantse liturgie in Nederland, leunt een groot gedeelte van dit hoofdstuk sterk op onderzoek uit de wereldwijde liturgiewetenschap. In dit hoofdstuk zal ik eerst een overzicht geven van verschillende ideeën over de verbinding tussen schepping en liturgie. Ten tweede zal ik analyseren hoe in een drietal liederen gesproken wordt over de relatie tussen God en schepping en de theologische ruimte. Ten slotte zal ik vanuit de verzamelde gegevens concluderen welke theologische ruimte er voor de schepping is in de liturgie.

1.1 Een kosmische liturgie

De oosters-orthodoxe liturgie wordt vanwege de verbondenheid met de schepping ook wel een kosmische liturgie genoemd. Het is vanwege deze kosmische liturgie dat veel ecotheologen wijzen op het potentieel van de oosters-orthodoxe traditie. In de oosters-orthodoxe liturgie vinden we op een aantal manieren een participerende schepping terug, namelijk 1) de mens als priester van de schepping, 2) de universele lofzang en 3) liturgie voor de hele schepping. In de beperkte ruimte die er is, geef ik de voorkeur aan een brede inventarisatie van deze ideeën in tegenstelling tot een diepgaande bespreking van de oosters-orthodoxe theologie in en achter de liturgie. Niet alleen omdat dit laatste door anderen al is gedaan,³⁸ maar ook omdat ik het voor mijn onderzoek nuttiger vind om te weten of dezelfde of soortgelijke theologische ruimte voor de schepping ook in andere liturgische tradities te vinden zijn.

1.1.1. De mens als priester

Ten eerste is er binnen de orthodoxie het idee van de mens als priester namens de schepping. De mens is geroepen tot deze liturgische taak, waardoor de hele schepping opgeheven en gehumaniseerd wordt. Door deze rol komt de mens op de grens tussen het materiele en spirituele te staan.

³⁷ Gschwandtner, "Climate Change and Liturgical Praxis," 567.

³⁸ Zie bijvoorbeeld C. Deane-Drummond, *Eco-theology* (Londen: Darton, Longman and Todd Ltd, 2008), 56-68 en D. Munteanu, "Cosmic Liturgy: The Theological Dignity of Creation as a Basis of an Orthodox Ecotheology," *International Journal of Public Theology* 4 (2010), 332-44.

Gschwandtner merkt hierbij echter op dat het niet duidelijk is hoe deze opheffing en humanisering concreet in zijn werk gaat en of dit daadwerkelijk behulpzaam is in de ecologie.³⁹

1.1.2. *De universele lofzang*

De voornaamste manier waarop de schepping een rol krijgt in de liturgie is in het prijzen van God. In verschillende liturgische teksten wordt uitvoerig beschreven dat alle schepselen God prijzen voor wat hij doet.⁴⁰ De mensen voegen zich vervolgens bij deze universele lofzang, die ingezet wordt door alle schepselen. De schepping kan daarbij als voorbeeld voor de mens functioneren. Het is door de lofzang van de schepping dat de mens aangespoord en geholpen wordt om God te prijzen.⁴¹

Het idee van de universele lofzang vinden we ook terug in de spiritualiteit en het werk van Thomas Merton. Merton was onder andere geïnspireerd door het Keltische christendom waar wel onderscheid, maar geen scheiding gemaakt werd tussen de fysieke werkelijkheid en het goddelijke. Deze verbondenheid tussen God en wereld wordt samengevat in het besef dat God de wereld schept en dat deze schepping zich in lofprijzing richt op God.⁴² Kick Bras vat de universele lofzang bij Merton als volgt samen:

Het landschap ging hem voor in het gebed, ging hem voor in het prijzen van de Schepper. Zoals we zagen leerde de franciscaanse en de Keltische spiritualiteit hem dat de schepping God van nature eer bewijst, een boom door boom te zijn en een vogel door te fluiten. Zij doen de mens voor hoe je de Schepper kunt aanbidden en zij nodigen hem uit om met deze kosmische lofzang in te stemmen.⁴³

1.1.3. *Liturgie voor de hele schepping*

Tenslotte wijzen liturgische teksten er in de oosters-orthodoxe traditie regelmatig op dat de liturgische praktijk niet alleen impact heeft op de mens, maar effect heeft op heel de schepping. In de teksten van bijvoorbeeld zegeningen wordt duidelijk gemaakt dat heel de schepping gered wordt. De hele aarde wordt bevrijd van kwaad en is onderdeel van Gods openbaring. De schepping –mens, dier én natuur– ziet uit naar verlossing.⁴⁴ Ook R. Radford Ruether, katholiek (eco)theologe, noemt in haar pleidooi voor een ecologische herbezinning op de liturgie de kosmische dimensie van de theologie, waarbij verlossing meer is dan individuele redding en gaat om herstel van onze relatie met heel de schepping.⁴⁵ Ook stelt zij dat de relatie die God heeft met alle schepselen en het belijden van schuld tegenover de schepping

³⁹ Gschwandtner, "Liturgy, Life and Land," 189.

⁴⁰ Gschwandtner, "Liturgy, Life and Land," 189-90.

⁴¹ Gschwandtner, "Liturgy, Life and Land," 191.

⁴² K. Bras, *Onuitsprekelijk paradijs: de groene spiritualiteit van Thomas Merton* (Berne: Berne Media, 2021), 88.

⁴³ Bras, *Onuitsprekelijk paradijs*, 107.

⁴⁴ Gschwandtner, "Liturgy, Life and Land," 191-2.

⁴⁵ R. Radford Ruether, "Ecological Theology: Roots in Tradition, Liturgical and Ethical Practice for Today," *Dialog: A Journal Of Theology* 42.3 (2003), 231-3

onderdeel moet zijn van een ecotheologische herbezinning van de liturgie.⁴⁶ Bij Radford Ruether zien we dat vergelijkbare ideeën over Gods handelen in heel de schepping een plek hebben (gekregen) in de theologie, maar dat dit volgens haar vooralsnog niet voldoende doorwerking heeft in de liturgische praktijk. Zij hoopt dat de theologische ruimte in de liturgie, geïnspireerd door de ecotheologische principes, zoals het herstel van onze relatie met de schepping, verruimd wordt voor de schepping. In de liturgie zou uitgang gegeven moeten worden aan het besef dat Gods reddend handelen ruimer is dan de redding van de mens.

1.2 Het prijzen van God door en voor de schepping

1.2.1 *De psalmen*

Ook buiten de oosterse-orthodoxie vinden we het idee dat de schepping God prijst. Hierbij wordt voornamelijk naar de psalmen gewezen. Trees van Montfoort wijst erop dat in lof- en dankpsalmen gesproken wordt over het prijzen van God door heel de schepping of door 'alles wat adem heeft'. Ook wordt de schepping opgeroepen om God te prijzen. Van Montfoort merkt daarbij op dat de schepselen deze oproep niet nodig hebben om te gaan prijzen, ze doen dit al door te bestaan. De oproep moet daarom gezien worden als een zegswijze.⁴⁷

Daarnaast beschrijft Van Montfoort dat in de psalmen, alsook in Joël en delen van Jesaja, God ook door de mensen geprezen wordt voor de schoonheid van de schepping en zijn zorg voor de schepping. De schepping laat Gods goedheid en grootheid zien. Het is vervolgens de mens die God prijst vanwege de grootheid van God waar de schepping van getuigt.⁴⁸

We zien hier dus drie verschillende varianten rondom hetzelfde thema: 1) de schepping prijst God zelfstandig, 2) de schepping wordt opgeroepen om God te prijzen en 3) de mens prijst God om het goede in de schepping. Van Montfoort maakt geen onderscheid tussen de oproep aan de schepping om God te prijzen en het prijzen van God door de schepping. Ik wil dat onderscheid wel behouden, omdat er uitgegaan wordt van een andere rol voor de mens en er mogelijk een andere verhouding tussen mens en schepping mee geïmpliceerd wordt. Het maakt wel degelijk verschil dat in de *performance* tijdens de liturgie het de mens is die de oproep uitspreekt.⁴⁹

Naast het prijzen van God zijn we hier ook tegengekomen dat de schepping getuigt van Gods grootheid en zorg. De schepping getuigt van de goedheid van God, waardoor de mens veelal bewogen wordt om God te prijzen. Getuigen en prijzen liggen dus vaak dichtbij elkaar of in elkaars verlengde,

⁴⁶ Radford Ruether, "Ecological Theology," 231-3

⁴⁷ Van Montfoort, *Groene Theologie*, 77-82.

⁴⁸ Van Montfoort, *Groene Theologie*, 77-82.

⁴⁹ Cf. W.P. Brown, "Deep Calls to Deep: The Ecology of Praise in the Psalms," in *The Oxford Handbook of the Bible and Ecology*, red. H. Marlow en Mark Harris (New York: Oxford University Press, 2022), 180.

maar zijn volgens mij wel twee te onderscheiden handelingen. Ook Nienke Pruikma wijst op het getuigen van de schepping. De schepping getuigt van haar Maker, en heeft daarmee een actieve rol in Gods missie. Daarnaast wordt de schepping bijvoorbeeld in delen van Jesaja ook gezien als getuige van Gods verlossing.⁵⁰ Pruikma stelt vervolgens dat de lijdende schepselen ook een getuige kunnen zijn. Zij laten zien “dat de relaties tussen God, mensen en de hele schepping gebroken zijn en dat (...) een nieuwe bekering nodig is.”⁵¹

1.2.2 *Psalmen binnen de liturgie*

De psalmen roepen dus het beeld van een prijzende schepping op. Hieronder ga ik uitgebreider in op de vraag hoe we ons dat voor kunnen stellen. W.P Brown wijst ook op het verrijkende ecologisch perspectief dat te vinden is in de psalmen. De psalmen bieden volgens hem een perspectief waardoor de lezers op een nieuwe manier gaan denken over de relatie tussen mens en natuur. Hij concludeert dat de psalmen, met name Psalm 8 en 104, zowel een relatie van co-existentie van natuur en mens als een relatie van verantwoordelijkheid van de mens voor de schepping voorstaan.⁵² Deze psalmen bespreekt hij echter niet in de context van liturgie, net als bij Van Montfoort gaat het om een bijbels-theologische bezinning. Door de psalmendichters wordt ons dus het idee van een prijzende schepping en een idee over relatie tussen mens en natuur aangereikt. De psalmen zijn een belangrijke inspiratiebron voor de liturgie en hebben in veel geloofsgemeenschappen een (belangrijke) plaats in de liturgie. Een belangrijke kanttekening die ik hierbij wil plaatsen is dat deze exegetische vondsten geen automatische garantie zijn voor een ecologisch perspectief in de huidige liturgische praktijk. Zo zullen we hierna zien dat het wereldbeeld van de psalmist soms lastig overgenomen kan worden door de kerkbezoeker.

Interessant in dit opzicht is het artikel “The Power of Praise Psalms to Encourage Awareness of Ecological Issues amongst Worshipers” van B.J. de Klerk. Hierin geeft hij niet alleen zijn interpretatie van de ecologische gevoeligheid, te vinden in Psalm 19, 104 en 148, maar stelt hij ook de vraag hoe onze liturgische praktijk gevormd kan worden door deze lofpsalmen en hoe het ecologisch bewustzijn van de deelnemers hierdoor versterkt kan worden.⁵³ Vanuit Psalm 19, waarin naar voren komt hoe de schepping visueel proclameert van Gods glorie, stelt hij bijvoorbeeld voor om in de liturgie ruimte te maken voor afbeeldingen die “visually proclaim the awesome beauty of creation.”⁵⁴ Dit werk van de

⁵⁰ N. Pruikma, “De hele schepping getuigt: kanttekeningen bij evangelische en oecumenische documenten over missie,” in *De schepping in het midden: klimaatcrisis als theologische uitdaging*, red. A.M. van der Giessen-van Velzen et. al. (Driebergen: Nederlandse Zendingsraad, 2020), 23-4.

⁵¹ Pruikma, “De hele schepping getuigt,” 23.

⁵² Brown, “The Ecology of Praise in the Psalms,” 167-8, 179.

⁵³ B.J. de Klerk, “The Power of Praise Psalms to Encourage Awareness of Ecological Issues amongst Worshipers,” *In die Skriflig/In Luce Verbum* 48.2 (2014), 1-9.

⁵⁴ De Klerk, “The Power of Praise Psalms,” 4, 8.

Klerk laat voor mij goed zien hoe de psalmen inderdaad een relevante ecologische inspiratiebron kunnen zijn voor hedendaagse liturgie, maar dat daarvoor verwerking en vertaling van de psalmen nodig is.

1.2.3 *Hoe prijst de schepping?*

Hoe moeten we ons voorstellen dat alle schepselen God prijzen? Hoe brengen bomen, bergen, vissen en sterren eer aan God? Brown gaat aan de hand van Psalm 148 –*a roll call of praise*– in op deze vraag. Deze psalm laat volgens hem zien dat niet alleen de mens, maar alle schepselen in staat zijn om God te prijzen. Hij stelt dat een schepsel God alleen kan prijzen wanneer deze volledig floreert. Het is volgens Brown dan ook de ecologische taak van de mens om ervoor te zorgen dat de schepping in staat is God te prijzen.⁵⁵

De Klerk draagt vanuit de lofpsalmen een anders perspectief aan. Hij wijst op het natuurlijk of ingeschapen vermogen van de schepping om God te prijzen. Alle schepselen prijzen God voortdurend, maar dit is niet altijd verstaanbaar voor de mens. Hij noemt dit de onhoorbare stem van de schepping. Het klateren van een beek, het ritmisch getik van de regen en het lied van de sterren vormen samen het koor dat God lof brengt. De mens kan hierin -na goed observeren- mee doen en vertaalt deze lofzang dan naar voor hem begrijpelijke taal.⁵⁶

Ook Merton, voor wie de psalmen overigens een grote inspiratiebron vormden, schrijft over het prijzen van de schepping.⁵⁷ In het hierboven genoemde citaat van Bras hebben we gezien dat volgens Merton een boom prijst door boom te zijn en een vogel prijst door te fluiten. Dit komt voort uit het idee dat ieder individueel wezen een unieke betekenis heeft en door die unieke betekenis (deze boom-zijn) vorm te geven (te wortelen) stemt het wezen in met Gods scheppende liefde. Door die instemming verheerlijkt ieder schepsel God door “precies te zijn wat Hij wil in het hier en nu, in de omstandigheden daartoe voorbestemd door zijn liefde en oneindige kunst.”⁵⁸ Dit idee van universele lofzang en betekenis van ieder schepsel is verbonden met andere elementen uit de franciscaanse spiritualiteit. Voornamelijk met het idee dat alle schepselen God(s liefde) weerspiegelen of anders gezegd dat God te vinden is door zijn voetsporen in de schepping.⁵⁹ In paragraaf 1.2.1 kwam ook het getuigen (of laten zien) van Gods grootheid door de schepping ter sprake. Hoe God te zien of te vinden is in de schepping en hoe dit zich verhoudt tot het getuigen en prijzen door de schepping, zijn interessante –en met het oog op klimaatproblematiek ook relevante– vragen. Gezien de beperkte ruimte kies ik er hier echter voor daar niet verder op in te gaan.

⁵⁵ Brown, “The Ecology of Praise in the Psalms,” 180.

⁵⁶ De Klerk, “The Power of Praise Psalms,” 3-4, 8.

⁵⁷ Bras, *Onuitsprekelijk paradijs*, 53.

⁵⁸ Bras, *Onuitsprekelijk paradijs*, 62-4.

⁵⁹ Bras, *Onuitsprekelijk paradijs*, 62-9.

Van Montfoort stelt dat de hele levende en niet-levende natuur God looft. Ze benadrukt dat dit geldt voor planten, hemellichamen, dieren en ook mensen.⁶⁰ Tegelijkertijd benoemt ze dat het idee dat niet-menselijke dingen handelen moeilijk in ons moderne wereldbeeld past. Ze worstelt met de vraag hoe wij om moeten gaan met het juichen van de schepping zoals we dat tegen komen in de psalmen. Aan de ene kant stelt ze dat het een verrijkend perspectief kan zijn voor de (eco)theologie om de tekst iets letterlijker op te vatten, waarna ze tot de conclusie komt dat heel de schepping God looft door te bestaan. Van Montfoort noemt tegelijk ook dat deze psalmen metaforisch zijn, want er wordt in menselijk termen over de niet-menselijke werkelijkheid gesproken. Ze wil vervolgens wel een poging doen om het subject-zijn van de schepping te bewaren, hoewel we dat begrip volgens haar kwijt zijn geraakt. Mogelijkheden om de scheppingspsalmen opnieuw te leren begrijpen zoekt ze in het post-structuralisme en de post-humanistische filosofie waar de grenzen van persoon-zijn opnieuw verkend worden.⁶¹

Het antwoord op de vraag hoe de schepping God kan prijzen is niet eenvoudig te verwoorden. Hierboven hebben we gezien hoe verschillende auteurs met die vraag omgaan. Vooruitlopend op het kyrie en gloria is ook de vraag hoe de *lijdende* schepping God kan prijzen relevant. De interpretatie van Brown laat weinig ruimte voor lofzang door de lijdende schepping. Merton laat in de frase 'in de omstandigheden' wellicht meer ruimte over voor de lofzang van de lijdende schepping. Van Montfoort schrijft hierover dat lofzang en lijden geen tegenstelling vormen, want de lofzang wordt hoopvol en wensend tegen het kwaad en leed in gezongen.⁶²

1.3 Aan tafel met heel de schepping

Hierboven hebben we al gezien dat in de oosters-orthodoxe liturgie het besef naar voren komt dat de liturgie betrekking heeft op het geheel van de schepping. Ook D. Munteanu gaat in op de vraag hoe elementen uit de oosters-orthodoxe spiritualiteit en liturgie een bijdrage leveren aan de ecotheologie. De sacramenten spelen volgens hem een belangrijke rol in het herstellen van de schepping, omdat daarin de immanentie van God in de wereld en relatie van God met de wereld bevorderd wordt.⁶³ Dit is gestoeld op de theologische ideeën dat alle schepselen participeren in God(s relationaliteit) vanwege hun geschapenheid uit Gods Woord en dat God door zijn Geest aanwezig is in de schepping.⁶⁴ Het is vooral door de eucharistie dat heel de schepping vervuld wordt met goddelijke kracht.⁶⁵

⁶⁰ Van Montfoort, *Groene Theologie*, 83.

⁶¹ Van Montfoort, *Groene Theologie*, 82-5.

⁶² Van Montfoort, *Groene theologie*, 85-6.

⁶³ D. Munteanu, "Cosmic Liturgy," 335-6.

⁶⁴ D. Munteanu, "Cosmic Liturgy," 336.

⁶⁵ D. Munteanu, "Cosmic Liturgy," 340.

L. Marsh doet een pleidooi voor een hernieuwde visie op liturgie in de Anglicaanse Kerk. Volgens haar moet het in de theologie en liturgie niet langer alleen om de mens draaien. In plaats daarvan is het volgens haar belangrijk om te beseffen dat wij deel zijn van de schepping en niet in een overheersende positie staan ten opzichte van de schepping.⁶⁶ In het bijzonder verwacht ze dat de eucharistie zo'n ecologische heroriëntatie teweeg kan brengen bij de deelnemers, vanwege een aantal redenen. Ten eerste omdat de eucharistie een ethische dimensie in zich heeft. Gedenken is namelijk ook gehoorzaamheid belijden aan Gods verbond en een bepaalde manier van leven.⁶⁷ Ten tweede vanwege de eschatologische dimensie van de eucharistie. Omdat Christus heden aanwezig is het delen van brood en wijn, is de eucharistie niet alleen een terugdenken aan het verleden, maar ook een aankondiging van de toekomst. Verleden, heden en toekomst komen dus samen.⁶⁸ Daarom typeert ze de eucharistie als een sacrament van verandering of transformatie. Volgens Marsh gaat de mens zich door de eucharistie op een nieuwe manier verhouden tot de rest van de schepping. De mens gaat alles wat leeft erkennen als sacramenteel en zien als een gave van God.⁶⁹

Ook J. Gatta ziet een duidelijke link tussen de viering van het avondmaal en de verbondenheid met het geheel van de schepping. Omdat nieuwe vormen van liturgie volgens hem zelden direct aansluiting vinden, wil hij de bestaande groene spiritualiteit van het avondmaal opnieuw belichten. Hij doet dit vanuit en voor de Episcopalische Kerk in Amerika, in gesprek met de oecumene. Volgens Gatta gebeuren er in de viering van het avondmaal twee dingen. Ten eerste wordt er een sacramentele visie van omgaan met het geheel van de schepping gepresenteerd. Ten tweede wordt de komst van Gods nieuwe schepping gevierd.⁷⁰ Er zijn volgens hem een aantal elementen van deze groene spiritualiteit te vinden in het avondmaal. In het avondmaal staat de hele schepping van God centraal, want er wordt gesproken over de zichtbare en onzichtbare dingen en verbondenheid met alle tijden en plaatsen. De avondmaalsviering is gegrond in materie door brood en wijn, maar evoceert in de woorden die gesproken worden ook haar kosmische en transformerende essentie.⁷¹ Verder noemt Gatta dat gemeenschap een centraal element van het avondmaal is. Dit is niet alleen de gemeenschap met God in Christus, maar ook de gemeenschap met elkaar, en bovendien de gemeenschap tussen al het leven dat door God is geschapen.⁷² Het belangrijkste punt dat Gatta maakt is dat in de eucharistie al het leven getransformeerd wordt door de gemeenschap met Christus. Hij beschrijft dit als volgt:

⁶⁶ Marsh, "Het ethische belang van liturgie," 83-4.

⁶⁷ Marsh, "Het ethische belang van liturgie," 87.

⁶⁸ Marsh, "Het ethische belang van liturgie," 88.

⁶⁹ Marsh, "Het ethische belang van liturgie," 88-9.

⁷⁰ J. Gatta, "The Eucharistic Feast of Creation," *Anglican Theological Review* 105.2 (2023), 212.

⁷¹ Gatta, "Eucharistic Feast," 213.

⁷² Gatta, "Eucharistic Feast," 214.

Enacted through the drama of this sacrament is a vision of mystical communion that links Christ's broken yet risen body with the body of worshippers as well as with the vast body of creation and of humanity at large.⁷³

Hoewel de hierboven besproken bijdragen allemaal de verbinding leggen tussen de maaltijd van de Heer en de ecotheologie, zijn er grote verschillen in de manier waarop dat gebeurt. In de oosterse-orthodoxie zagen we dat er herstel voor heel de schepping is in de eucharistie. In het vieren vindt dus handelen van Godswege aan de hele schepping plaats. Dit vinden we ook terug in het betoog van Gatta; heel de schepping wordt getransformeerd door het avondmaal. De ecologische meerwaarde van het avondmaal ontstaat ten eerste in de liturgie zelf. In het voorstel van Marsh daarentegen ontstaat er in de liturgie de mogelijkheid tot herstel van de schepping door (de verbeterde houding van) mensen door de eucharistieviering, waarin de schepping niet direct participeert. Het ecologische perspectief van het avondmaal zit in de visie van Marsh vooral in een ecologische *lex vivendi*. Het getransformeerde handelen is het ecologisch potentieel van het avondmaal. Bij Munteanu en Gatta zien we dat de liturgie direct betrekking heeft op de schepping, terwijl bij Marsh dit alleen indirect het geval is.

1.4 De schepping als vierplek en schepping in de viering

1.4.1 Plaats en tijd

Gschwandtner ziet een andere kans van de liturgie voor de ecotheologie in de verbondenheid van de liturgie met tijd, ruimte en materie. In veel onderdelen van de liturgie zijn we fysiek bezig met onderdelen van de natuur. Voorbeelden hiervan zijn het water van de doop of brood en wijn tijdens de avondmaalsviering. Deze connectie met natuur kan daarbij versterkt worden door bijvoorbeeld buiten in een rivier te dopen.⁷⁴ Ook op de website van GroeneKerken wordt het houden van een openluchtdienst genoemd als mogelijkheid om aandacht aan het thema duurzaamheid te besteden.⁷⁵

De verbondenheid met de tijd wordt het duidelijkst geïllustreerd met het paasfeest, dat met het begin van de lente verbonden is. Daarnaast anticipeert de liturgie ook op wat komt en herinnert wat is geweest. In de liturgie wordt dit niet slechts voorgesteld als verleden en toekomst, maar als actuele realiteit.⁷⁶ De liturgie is verbonden met de huidige plaats en tijd, maar overstijgt dit ook in zekere zin. Dit kleurt het wezen van de liturgie, zoals Gschwandtner schrijft:

⁷³ Gatta, "Eucharistic Feast," 218.

⁷⁴ Gschwandtner, "Liturgy, Life and Land," 184-5.

⁷⁵ GroeneKerken, "Vier de schepping," laatst geraadpleegd 5-1-2024, <https://toolkit.groenekerken.nl/toolkit/de-schepping-vieren/vier-de-schepping/>.

⁷⁶ Gschwandtner, "Liturgy, Life and Land," 185-6.

If indeed the very time and space of liturgy are an anticipation and instantiation of the eschaton, then the eschatological hope of *shalom*, where all of life flourishes in the land and there is peace between creatures, is not a faint promise for a far-away future, but the very reality of liturgy.⁷⁷

1.4.2. *Materie*

Als het gaat over de verbondenheid met materie noemde ik al water, brood en wijn. Gschwandtner en Van Montfoort wijzen beiden ook op een plaats voor groente en fruit in de liturgie. Gschwandtner noemt als voorbeeld van de verbondenheid met het zegenen van de (eerste) opbrengst van de oogst. Van Montfoort beschrijft als voorbeeld een kerkdienst op dankdag, waarbij vruchten van de aarde op verschillende manieren terugkwamen.⁷⁸ Tijdens de voorbereidingsavond was er groente en fruit meegenomen, waaronder sterappeltjes als mogelijke aanleiding tot gesprek over voedselproductie en “als getuigen van een verdwijnende diversiteit.”⁷⁹ Daarnaast waren er druiven en dadels op de liturgische tafels, waar in een vrolijke sfeer van gedeeld en geproefd werd. Tenslotte hebben de kinderen tijdens de dienst soep gemaakt van meegenomen groenten.⁸⁰ Op de theologische meerwaarde, of anders gezegd de theologische ruimte die geopend wordt, van het gebruik van groente en fruit, reflecteert Van Montfoort niet.

Verder noemt het Dienstboek voor de Protestantse Kerk in Nederland het gebruik van bloemen in de eredienst. De schoonheid van bloemen draagt bij aan de aanbidding, tegelijk zijn bloemen ook een symbool voor de vergankelijkheid. Idealiter blijven de bloemen in de kerk staan voor wie later de kerk bezoekt. Als dat niet kan, is de tweede keuze volgens het dienstboek dat de gemeente de bloemen naar iemand brengt ter bemoediging of als felicitatie.⁸¹ Ook door GroeneKerken wordt het gebruik van bloemen en liturgisch bloemschikken genoemd als mogelijk onderdeel van een viering rondom duurzaamheid. Daarbij worden ook tips gegeven om dat zo duurzaam mogelijk te doen.⁸²

1.5 Liedanalyse

Zoals hiervoor beschreven zal ik de verankering van deze deelvraag in de protestantse liturgie versterken door drie liederen uit het *Liedboek. Zingen en bidden in huis en kerk* analyseren. De geselecteerde liederen zijn gedicht door drie verschillende Nederlandse dichters. Hoewel het drie sterk verschillende liederen zijn, blijft het een beperkte selectie, die niet geheel representatief is voor de liturgische praktijk binnen de PKN. Wel kan het een indicatie geven van de theologische ruimte die er

⁷⁷ Gschwandtner, “Liturgy, Life and Land,” 186.

⁷⁸ Gschwandtner, “Liturgy, Life and Land,” 184-5 en Van Montfoort, *Groene Theologie*, 260-4.

⁷⁹ Van Montfoort, *Groene Theologie*, 261.

⁸⁰ Van Montfoort, *Groene Theologie*, 262-4.

⁸¹ Commissie voor het dienstboek, *Dienstboek: een proeve. Schrift, Maaltijd, Gebed*,. (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1998), 944.

⁸² GroeneKerken, “Vier de schepping,” en GroeneKerken, “Aan de slag met bloemen,” laatst geraadpleegd 5-1-2024, <https://toolkit.groenekerken.nl/toolkit/bloemen-en-planten/aan-de-slag-met-bloemen/>.

voor de schepping is in de liturgie. Uit een eerste verkenning van deze liederen, bleek met name de relatie tussen God, mens en de niet-menselijke schepping in de liederen verschillend verwoord te worden. Ik heb daarom besloten deze relatie nauwkeuriger en schematisch in kaart te brengen als onderdeel van de analyse.

In mijn liedanalyse zal ik eerst drie voorvragen over het lied beantwoorden, namelijk 1) hoe wordt God gekarakteriseerd? 2) hoe wordt de schepping gekarakteriseerd? en 3) hoe wordt de mens (als deel van de schepping) gekarakteriseerd? Hierbij let ik in het bijzonder op welke handelingen gedaan worden door God, mens en de schepping. In het bijzonder bij het handelen door mensen zal ik niet alleen het handelen zoals beschreven in de tekst van het lied, maar ook het zingen van het lied door mensen verdisconteren. Nadat ik op deze manier de rol van mens, schepping en God in het lied beschreven heb, zal ik daaruit concluderen hoe schepping, God en mens zich tot elkaar verhouden in de liturgie volgens de verschillende liederen.

1.5.1 Gij werken des Heren, zegen de Heer (NLB 154a)

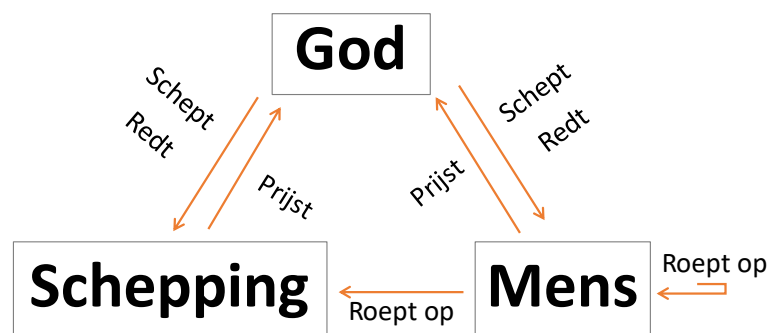
‘Het lied van de drie mannen in het vuur’ is geschreven door Willem Barnard bij Daniël A:29-68.⁸³ God wordt in dit lied niet uitgebreid beschreven. Door het lied heen klinkt wel steeds opnieuw de oproep om de Heer te loven en te zegenen. In de laatste strofe wordt God iets uitgebreider beschreven; hij is verheven. En in vers 11 wordt de bevrijding uit de hel door God aangedragen als reden om hem te prijzen. Hoewel God niet uitgebreid beschreven wordt, worden op verschillende momenten onderdelen van de schepping direct verbonden met God. Er wordt gesproken over de werken des Heren (vers 1), winden van God (vers 2), aarde des Heren (vers 5). Dit geldt ook voor de mensen, die beschreven worden als volk van God (vers 9), priesters en dienaars des Heren (vers 10) en kinderen Gods (vers 10). Hiermee wordt God geïmpliceerd als eigenaar of onderhouder van de schepping. God wordt dus gekarakteriseerd als prijzenswaardig, als Redder en als Schepper, die verbonden is met zijn schepping.

De schepping komt uitgebreid aan de orde. Allerlei verschillende schepselen worden opgeroepen om de Heer te zegenen en prijzen. Volgens mij wordt op een aantal manieren benadrukt dat het gaat om heel de schepping. Ten eerste komen alle onderdelen uit het scheppingsverhaal uit Genesis 1 terug, al is het niet helemaal in dezelfde volgorde. Daarnaast worden er een aantal tegengestelde paren genoemd, zoals zon en maan (vers 2), duister en licht (vers 4), dagen en nachten (vers 4). Verder vinden we een aantal uitgebreide opsommingen. Er wordt bijvoorbeeld niet alleen gezongen over water, maar over rivieren en zeeën en de oceaan (vers 6) of niet alleen over planten, maar over bomen, gras en

⁸³ Voor een bespreking van Daniel 3 en mogelijke implicaties daarvan voor de liturgische praxis, zie Anthea Portier-Young, “Bless the Lord, Fire and Heat: Reclaiming Daniel’s Cosmic Liturgy for Contemporary Eco-Justice,” in *Full of Your Glory: Liturgy, Cosmos, Creation: Papers from the 5th Yale Ism Liturgy Conference, June 18-21 2018*, red. Teresa Berger (Collegeville: Liturgical Press Academic, 2019), 40-53.

bloemen (vers 7). Opvallend is dat alle schepselen, van wolk tot boom en van vis tot mens, aangesproken worden in de tweede persoon. Heel de niet-menselijke schepping wordt dus opgeroepen God te prijzen, waarbij het voor de hand ligt dat in het lied veronderstelt wordt dat de schepping in staat is daaraan gehoor te geven.

Ook de mens wordt opgeroepen God te prijzen op dezelfde manier als de rest van de schepping. Zoals verschillende onderdelen van de schepping genoemd worden, worden ook verschillende groepen mensen aangespoord om God te prijzen. De mens heeft dus grotendeels dezelfde rol als de niet-menselijke schepping. Maar daarnaast neemt de mens ook een andere rol aan tijdens het zingen van het lied, aangezien de mens degene is die de oproep tot prijzen doet, aan zowel de medemens als aan de rest van de schepping.

Figuur 1: Gij werken des Heren

Zoals de vele pijlen in figuur 1 laten zien, vindt er veel interactie plaats tussen God, mens en schepping. God wordt geprezen door mens en schepping, omdat hij hen geschapen heeft. De mens doet een oproep om te prijzen aan de schepping en aan de (mede)mens. In het laatste vers, een aangepaste versie van het refrein, roepen alle zangers elkaar op om God te loven.⁸⁴ Alleen een pijl vanuit de schepping richting de mensen ontbreekt.

1.5.2 Gezegend die de wereld scheidt (NLB 984)

‘Gezegend die de wereld scheidt’ is geschreven door Henk Jongerius en op muziek gezet door Jan Raas. In 1979 werd het lied uitgegeven in de bundel ‘Voor naamloze mensen’ en in 2013 is het opgenomen in het Nieuwe Liedboek. Gerard Kock wijst op de nauwe verbondenheid tussen de eerste vier strofen van het lied en het scheppingsverhaal (Genesis 1). Ook is het volgens hem opvallend dat Henk Jongerius in de tegenwoordige tijd spreekt over Gods scheppen, verwijzend naar Gods continue scheppen en vernieuwen.⁸⁵

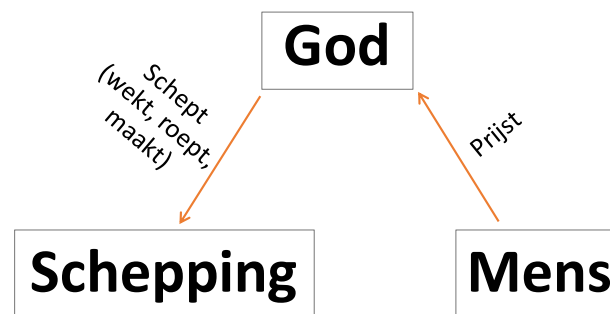
⁸⁴ P. Endedijk en P. Kruithof, “Gij werken des Heren, zegent de Heer,” in *In wind en vuur*, red. G. van de Haar en K. Touwen (Middelburg: Uitgeverij Skandalon, 2023), 379-81.

⁸⁵ Gerard Kock, “984 – Gezegend die de wereld scheidt,” *Liedboek Compendium*, laatst geraadpleegd 5-1-2024, https://www.liedboekcompendium.nl/lied/984-gezegend-die-de-wereld-scheidt-9_4_1.

God wordt in dit lied opvallend actief beschreven; hij scheidt, wekt, roept (vers 1), maakt, bewaakt, doet ontluiken (vers 2), maakt (vers 3), roept (vers 4). De verzen 5 en 6 maken van dit lied een trinitarische lofzang. God, de Schepper, wordt in de eerste vier verzen geprezen, vers 5 prijst de Zoon en vers 6 de Heilige Geest. Hoewel vers 5 Christus niet expliciet bij name noemt, worden er wel duidelijk christologische thema's aangedragen, zoals het lijden en een verwijzing naar Christus als de Logos. Het laatste vers prijst de Heilige Geest en verbindt dit ook met het de schepping. God wordt in dit lied dus voornamelijk gekarakteriseerd als Schepper.

De schepping wordt uitgebreid en kleurrijk beschreven, zoals ik al noemde komt ook hier alles uit het scheppingsverhaal voorbij. De schepping staat aan de andere kant van Gods scheppend handelen; zo wordt de zee bewaakt en wordt het jonge groen ontloken door God. Volgens mij wordt de schepping daarmee gekarakteriseerd als afhankelijk van Gods scheppen.

In vers 4 wordt genoemd dat de mens door God wordt geroepen. Een belangrijk verschil tussen mensen en de niet-menselijke schepping is dat de mens volgens dit vers een opdracht mee heeft gekregen van God. Waar de zon is geroepen om te bestaan, is de mens geroepen tot onder andere liefde, vruchtbaarheid en moed. Het is tijdens het zingen van dit lied de mens die God prijst voor zijn schepping. De schepping zelf wordt niet voorgesteld als een onderdeel van deze lofzang. In dit lied wordt niet heel expliciet de link gelegd tussen het prijzen van mensen en de schepping. De mens prijst God, als Schepper. God wordt geprezen vanwege zijn scheppingsdaden, maar wordt niet geprezen om zijn schepping of vanwege het getuigenis van de schepping.

Figuur 2: Gezegend die de wereld scheidt

In 'Gezegend die de wereld scheidt' vinden we een andere verhouding tussen God, mens en schepping. In de schematische weergave (figuur 2) zien we dan ook een ander beeld. Hoewel de schepping uitgebreid beschreven wordt door de zangers, heeft de schepping geen actieve rol in de liturgie. God wordt door de mens geprezen. God scheidt de schepping, waaronder – zoals vers 4 duidelijk maakt – ook de mens.

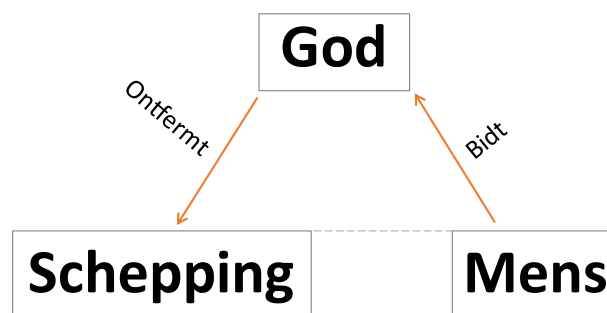
1.5.3 Om de mensen en de dieren (NLB 299j)

‘Om de mensen en de dieren’ is geschreven door Karel Deurloo en de melodie is van Christiaan Winter. Het lied is onder de categorie kyrie en gloria opgenomen in het Liedboek.

In de eerste helft van dit lied wordt God om ontferming geroepen. Tweemaal achter elkaar klinkt dit gebed, namelijk ‘kyrieleis’ en ‘ontferm u Heer.’ In de tweede helft wordt God geprezen en daarbij uitgebreider beschreven. Hij is de God van de hemel, en de drijvende kracht achter de loop van de geschiedenis en de toekomst. Ook wordt hij Koning der volken genoemd.

De mensen en dieren worden in de eerste regel tegelijk genoemd als reden God om ontferming te roepen. De daarop volgende regels kunnen daarom ook geïnterpreteerd worden als betrekking hebbend op een brede kring van schepselen. Dit wordt onderstreept door de frase ‘al uw schepselen in nood’. In dit lied komt ook een wij-vorm voor (vers 2). Een interessante vraag is: wie is ‘wij roepen’? Een voor de hand liggende interpretatie zou zijn dat het wij-mensen zijn die roepen om ontferming vanwege het leed in heel de schepping. ‘Wij’ duidt dan op de voor de eredienst samengekomen groep mensen. De mens is dan als het ware de voorbidder (of priester) namens de hele schepping. Aangezien de regel is ‘roepen wij voor alle volken’ lijkt het voor de hand te liggen om het ‘wij’ als mensen te interpreteren. Het zou echter ook mogelijk zijn om het wij te interpreteren als wij-schepselen, waardoor mens en dier samen roepen om ontferming. Het gevolg van deze interpretatie is dat beiden een rol in de liturgie op zich nemen, dit zou goed aansluiten bij de gelijkwaardige introductie van mens en dier in het begin van het lied. Het lied geeft dan ruimte aan het idee dat de heel de schepping tot God bidt. In de uitvoering klinken echter alleen de stemmen van de mensen, wat weer zou pleiten voor de eerste interpretatie.

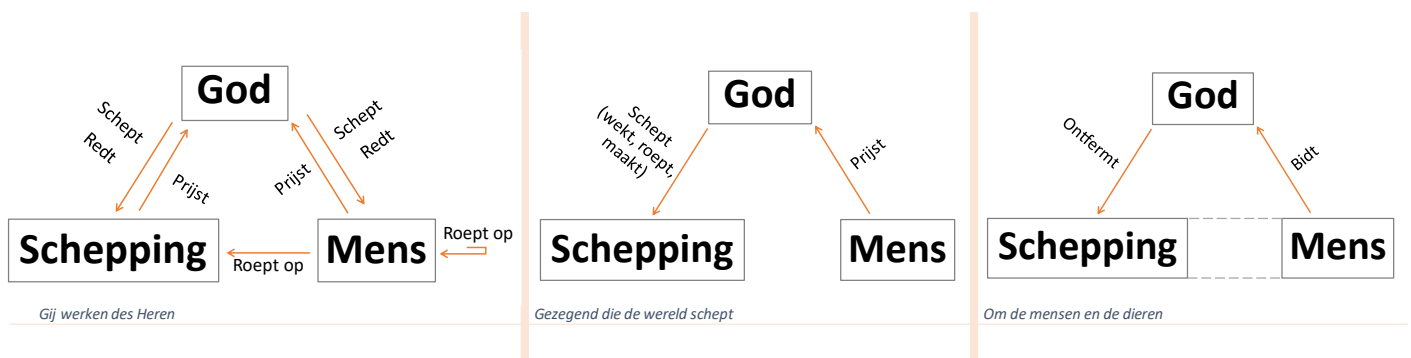
In dit lied zien we dus dat God zich ontfermt over de schepping, waaronder ook te mens. De mens bidt tot God om de mensen en de dieren. In de tweede helft van het lied (vers 3,4) prijzen de zangers God. Vanwege de gelijkwaardige introductie van mens en dier en de mogelijke interpretatie dat heel de schepping participeert in het gebed, heb ik in de schematische weergave (figuur 3) een stippellijn tussen mens en schepping toegevoegd.

Figuur 3: Om de mensen en de dieren

5.4 Verhouding

In de drie verschillende liederen komen we een verschillende verhouding, of verschillende rollen voor God, mens en schepping tegen. Hieronder (figuur 4) zijn de verschillende schema's naast elkaar gezet om een overzicht te krijgen. Meest opvallend is dat in 'Gij werken des Heren' de schepping een rol krijgt in het prijzen van God. De schepping participeert zo in de liturgische handeling van het prijzen. Ook wordt er in dit lied naar verwezen dat God mens en niet-menselijke schepping maakt en redt. Bij het lied 'om de mensen en de dieren' worden mens en dier (en daarmee mogelijk heel de niet-menselijke schepping) in een gelijkwaardige verhouding geïntroduceerd. Er is discussie over mogelijk of in dit lied de schepping ook onderdeel is van het gebed. Wordt er alleen voor de schepping gebeden, of is het ook de schepping zelf die mee roept om ontferming? In dit laatste geval participeert de schepping hier ook in de liturgie.

Figuur 4: Vergelijking

1.6 Theologische ruimte voor de schepping (conclusie)

Zoals we hierboven hebben gezien worden God en de schepping binnen de liturgie op verschillende manieren aan elkaar gerelateerd. In de hierboven besproken liturgische theologie (vanuit ecotheologisch perspectief) en de liedanalyse wordt er op drie manieren taal gegeven aan de relatie tussen God en schepping. Hier sta ik stil bij deze drie manieren en hoe daarin theologische ruimte voor de schepping in de liturgie doorklinkt.

1.6.1 God wordt geprezen als Schepper

De voornaamste verbinding tussen schepping en liturgie is in het prijzen van God als Schepper. De schepping kan hier verschillende rollen in toebedacht krijgen. Bij het prijzen van God door de schepping is duidelijk sprake van participatie, maar bij het prijzen van God vanwege de schepping participeert eigenlijk alleen de mens direct in de liturgie. In het lied 'Gezegend die de wereld scheidt' bijvoorbeeld prijst de mens God als Schepper, maar is de relatie tussen de niet-menselijke schepping en God geen onderdeel van de geloofstaal. In bijvoorbeeld de psalmen, de universele lofzang en ook in het lied 'Gij

werken des Heren' is er meer theologische ruimte voor de schepping. Niet alleen wordt God geprezen als Schepper, ook de schepping zelf heeft een aandeel in deze lofzang en kan daarin voor de mens een voorbeeld zijn. Hier wordt duidelijker gesproken over een eigen relatie tussen God als Schepper en de schepping. Tegelijkertijd hebben we ook gezien dat hoewel de psalmen veel theologische ruimte aanreiken in de zelfstandige prijzende relatie tussen God en schepping, dit ver afstaat van het moderne wereldbeeld.

In het verlengde van het prijzen kwamen we ook het getuigenis van de schepping tegen, waardoor de mens God gaat prijzen. De schepping getuigt van Gods goedheid en zijn zorg voor de schepping. In de drie geanalyseerde liederen zijn we dit niet tegengekomen, maar het lied 'Zie de zon' (Rikkert Zuiderveld, HemelHoog 257) of 'Aan U behoort, o Heer der Heren' (Jan Wit, NLB 978) zijn daar voorbeelden van. Nienke Pruiksma beargumenteert dat het idee getuigenis van de schepping ook verruimd kan worden tot getuigen van het lijden van de schepping. Een interessante vraag zou zijn hoe dit in de liturgische praktijk toegepast kan worden.

Het besef dat heel de schepping God prijst in de universele lofzang, ook buiten de door mensen gezette tijd en plaats, kan van invloed zijn op ons denken over liturgie. In dit hoofdstuk heb ik de rol van de schepping binnen de liturgie geanalyseerd, waarbij mijn blik verruimd is voorbij de grenzen van de door mensen georganiseerde vieringen. Hierdoor ben ik een aantal theologische vragen op het spoor gekomen over liturgie. Vindt liturgie alleen plaats binnen de kerkdienst? Wat mag liturgie genoemd worden? Door het besef dat heel de schepping God kan prijzen moeten we ons afvragen of liturgie alleen in de kerk is. En hoe kan de liturgie van de schepping verbonden zijn met de liturgie in de kerk?

1.6.2 God als Redder van de schepping

In 'Gij werken des Heren' wordt God niet alleen als Schepper geprezen, maar door de schepping ook geloofd als Redder. Met name in het avondmaal wordt er gewezen op God als Redder van heel de schepping. Ook hier zien we dat er verschillend gedacht wordt over de theologische ruimte voor de schepping in de liturgie. In de bijdragen van Munteanu en Gatta wordt de directe relatie tussen God en zijn schepping benadrukt. In het avondmaal openbaart God zich als Redder van heel de schepping. De gehele schepping wordt heel gemaakt en verlost in het avondmaal. In de bijdrage van Marsh bewerkt God door de avondmaalsviering heen redding voor de schepping, in dit geval gebeurt dat echter door de transformatie van de mens. Het zou de moeite waard zijn om nader te analyseren welke theologische ruimte Gods reddend handelen voor de schepping omarmd wordt in het avondmaal in de Nederlandse context, bijvoorbeeld door tafelgebeden te analyseren.

1.6.3 God als Ontfermer over de schepping

Ten slotte zijn we hier ook op het spoor gekomen dat God zich ontfermt over de schepping. In het lied 'Om de mensen en de dieren' wordt God aangeropen om ontferming voor de wereld. God wordt dus voorgesteld als betrokken op heel de schepping, mens en dier. Ook in de oosterse-orthodoxie wordt de mens voorgesteld als voorbidder of priester namens de schepping. Gods ontfermen en Gods redden zijn met elkaar verweven, maar niet geheel hetzelfde. In het volgende hoofdstuk zal ik uitgebreid ingaan op de roep om ontferming voor of namens de schepping.

Hoofdstuk 2: Het lijden in kyrie en gloria

In dit hoofdstuk ligt de focus op het kyrie en gloria. In het licht van de desastreuze gevolgen van de klimaatcrisis, is belangrijk verder te verkennen hoe juist het lijden van de schepping een plaats kan krijgen in de eredienst. Ik start met het beantwoorden van die vraag vanuit de liturgische theologie van het kyrie en gloria (*lex orandi*) en zal daarvoor de vraag ‘hoe komt het lijden van de schepping aan de orde in het kyrie en gloria binnen de protestantse eredienst?’ beantwoorden. Ik ga in dit hoofdstuk dus opzoek naar eventuele ecologische rijkdom binnen het kyrie en gloria. Hiermee krijgt dit hoofdstuk een duidelijk revisionistische kleur.⁸⁶ In het volgende hoofdstuk beantwoord ik de vraag naar het lijden van de schepping vanuit de tweede gesprekspartner van dit onderzoek, namelijk de ecotheologie die de *lex credendi* vertegenwoordigt.

2.1 Het kyriegebed

Het kyriegebed in zijn meest basale vorm, dat wil zeggen de korte gebedsroep ‘Kyrie eleison, Christe eleison, Kyrie eleison’ is rond de vijfde eeuw vanuit de Griekse liturgie onvertaald overgenomen in de Romeinse liturgie.⁸⁷ Vandaaruit is het kyrie en gloria op verschillende momenten ook in de protestantse liturgie opgenomen.⁸⁸ Nu wordt het kyrie in het Dienstboek zowel onvertaald als vertaald gebruikt, meestal als onderdeel van een uitgebreider gebed. In het Dienstboek is het kyrie alleen te vinden als onderdeel van de intrede bij spoor A.⁸⁹ Voordat ik inga op het thema lijden in kyrie en gloria, zal ik eerst een beeld schetsen van de functie en het eigene van het kyrie. Dat zal ik doen door drie basale vragen over het kyrie te beantwoorden, namelijk 1) tot wie wordt gebeden, 2) om wat wordt gebeden en 3) voor wie wordt gebeden?

2.1.1. *Bidden tot...*

Ten eerste ga ik in op de vraag tot wie gebeden wordt in het kyriegebed. G. van den Brink en C. van der Kooi schrijven over het gebed: “In principe bidden christenen *tot* de Vader, *door* de Zoon, *in* de Heilige Geest.” Als enige uitzondering hierop noemen zij het ‘Veni Creator Spiritus’, omdat dit gebed zich tot de Heilige Geest richt.⁹⁰ Jelle van Nijen stelt echter dat het kyriegebed zich tot Christus richt.⁹¹

⁸⁶ “(Christianity has had an ambiguous ecological history; let us reclaim its ecological riches wherever we can).” Santmire, *Celebrating Nature by Faith*, 81,

⁸⁷ J.A. Jungmann, F.A. Brunner C.K. Riepe, *The Mass of the Roman Rite: Its Origins and Development (Missarum Sollemnia)*, (Kasterlee: Uitgeverij De Vroente, 1959), 317

⁸⁸ Voor een kort overzicht van de geschiedenis van kyrie en gloria in de liturgie bij de reformatoren en in Nederland, zie J. van Nijen, “Kyrie eleison en Gloria in excelsis,” in *De weg van de liturgie: tradities, achtergronden, praktijk*, red. P. Oskamp, N.A. Schuman e.a. (Zoetermeer: Meinema, 2001), 181.

⁸⁹ *Dienstboek*, 185-6, 778-81.

⁹⁰ G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, 453-4.

⁹¹ Van Nijen, “Kyrie eleison en Gloria in excelsis,” 177-8.

Jungmann wijst er bij zijn bespreking van herkomst van het kyrie op dat deze roep om ontferming tot God of Christus ook geregeld in de bijbel voorkomt. We komen het eleison bijvoorbeeld tegen in de psalmen waar deze zich tot God richt en in de evangeliën waar de roep gericht is tot Jezus.⁹² In de ontwikkeling van de kyrielitanie is het gebruik ontstaan dat deze wordt afgesloten met driemaal Kyrie eleison, vervolgens driemaal Christe eleison en tenslotte driemaal Kyrie eleison. Dit wordt volgens Jungmann veelal trinitarisch geduid, namelijk als drie keer een roep tot de Vader, drie keer een roep tot de Zoon en drie keer een roep tot de Heilige Geest.⁹³ Oorspronkelijk was het gehele gebed echter gericht tot Christus.⁹⁴ Ook Jungmann benadrukt, net als Van Nijen, dat het kyrie zich richt tot Christus, die kurios genoemd wordt.⁹⁵

2.1.2. *Bidden om...*

Het is niet eenvoudig om er de vinger op te leggen waar de gemeente om bid in het kyriegebed, aangezien dit veelal in vrij algemene termen beschreven wordt. Daarnaast wordt er ook verschillend over gedacht. Het kyriegebed wordt bijvoorbeeld getypeerd als een smeekgebed dat uiting geeft aan de onmacht en afhankelijkheid van de mens. In dat smeekgebed wordt de heerschappij van God tegelijkertijd bekrachtigd en wordt er vertrouwen geuit in zijn macht en barmhartigheid.⁹⁶

Volgens Van Nijen beklagt de gemeente haar nood in het kyriegebed. Hij werkt dit verder uit door het kyriegebed te typeren als een roep om recht, medelijden, hulp of genade. De mens in nood mag uitzien naar hulp, ontferming en troost.⁹⁷ In het Dienstboek wordt het kyrie gekarakteriseerd als een noodkreet. De inhoud of intentie van het kyriegebed wordt vervolgens als volgt geduid: “de kyrielitanie kan stem geven aan de roep om ontferming vanuit de wereld.”⁹⁸

Ook Ineke Cornet wijst het bidden om ontferming aan als de essentie van het kyrie. Het kyrie is doordrongen van het besef dat ons heil van God komt.⁹⁹ Een tweede dimensie van het kyriegebed is volgens Cornet de belijdenis van schuld, al wordt tot haar ongenoegen deze schuldbelijdenis ook geregeld weggelaten. Door deze twee dimensies wordt zowel alles wat mis gaat in de wereld als hetgeen dat mis gaat in ons eigen leven aan de orde gesteld in het gebed.¹⁰⁰ Van Nijen pleit er echter

⁹² Jungmann e.a., *Missarum*, 318.

⁹³ Jungmann e.a., *Missarum*, 324.

⁹⁴ W.J. Grisbrook, “Kyrie,” in *A New Dictionary of Liturgy & Worship*, red. J.G. Davies (Londen: SCM Press, 1986), 268.

⁹⁵ Jungmann e.a., *Missarum*, 324. Zie ook, *Dienstboek*, 866.

⁹⁶ “Kyrie eleison,” in *Liturgisch woordenboek* red. L. Brinkhoff e.a. (Roermond: J.J. Romen & zonen, 1965-8), 1424-8.

⁹⁷ Van Nijen, “Kyrie eleison en Gloria in excelsis,” 176-8, 181.

⁹⁸ *Dienstboek*, 886.

⁹⁹ A. Plaisier en I. Cornet, *Dichter bij God: aanwijzingen voor een rijke liturgie* (Utrecht: Kok Boekencentrum Uitgevers, 2022), 173-4.

¹⁰⁰ Plaisier en Cornet, *Dichter bij God*, 175.

vanuit pastoraal en liturgisch opzicht voor om een sterk onderscheid tussen tekort, schuld en nood te behouden in de liturgie. Hoewel deze drie ook met elkaar verweven zijn, is in het kyrie is de nood altijd het perspectief van waaruit gebeden wordt.¹⁰¹

Een andere interpretatie van het kyrie is te vinden bij Christian Lehnert. In zijn bespreking van de Lutherse eredienst stelt hij dat de gemeente in het kyriegebed bidt om vergeving en Christus prijst. Als God tot ons nadert aan het begin van de eredienst, zo stelt Lehnert, is de mens schuldig en hulpeloos en daarom moet de mens wel 'kyrie eleison' roepen.¹⁰²

2.1.3. *Bidden voor...*

Ten slotte zal ik ingaan op de vraag voor wie er gebeden wordt in het kyriegebed. In het Dienstboek wordt er ruimte gelaten voor allerlei verschillende intenties: "de intenties kunnen een algemeen (wereldwijd) en toch bijzonder (vanuit de lokale gemeente) karakter dragen."¹⁰³ Er is dan veel ruimte voor de voorganger of diaken om in te vullen voor wie gebeden wordt. In de opgenomen kyriegebeden in het Dienstboek wordt er voornamelijk voor allerlei verschillende (categorieën) mensen gebeden; bijvoorbeeld 'mensen die elkaar naar het leven staan', 'die de moed hebben opgegeven' en 'die vrede zoeken' (42) of voor 'mensen groot en klein' (44). In een aantal van de gebeden wordt 'de nood van heel de wereld' (41, 42, 45) genoemd, maar geen van de gebeden noemt daarbij expliciet de niet-menselijke schepping.¹⁰⁴

Cornet benadrukt in reactie op onze maatschappij, waar men over het algemeen voldoende voorzieningen heeft, dat er niet alleen vanuit medelijden met anderen voor hen gebeden wordt, maar dat het gebed daarnaast onszelf ook bepaalt bij de eigen afhankelijkheid.¹⁰⁵ Er wordt dus zowel gebeden voor de medemensen, als voor onszelf. Daarnaast stelt Cornet voor om op sommige zondagen met het kyrie een bepaald thema aan de orde te stellen. Als voorbeeld noemt ze klimaatverandering en de daarmee gepaarde armoede en natuurrampen als reden tot verootmoediging.¹⁰⁶

Van Nijen beschrijft het kyrie en gloria als volgt: "Als het ware in één beweging doet de samengekomen gemeente vanuit haar zorg om wat de schepping overkomt een appèl op God, die groot is in ontferming."¹⁰⁷ Daarnaast benadrukt hij dat in het kyrie een brede kring aan de orde komt, namelijk niet alleen de eigen groep, maar meerdere groepen. Heel de schepping is bij het kyrie betrokken.¹⁰⁸ Hij

¹⁰¹ Van Nijen, "Kyrie eleison en Gloria in excelsis," 181.

¹⁰² C. Lehnert, "Descent and Ascent: On Lutheran Worship," vertaald door N. Williamson, in *What is Lutheran?: Introductions to Theology, Worship, Congregation, Ecumenism and Church Law*, red. F. Hübner en H. Müller (Leipzig: Evangelische Verlanganstalt, 2019), 68.

¹⁰³ *Dienstboek*, 866.

¹⁰⁴ *Dienstboek*, 778-81.

¹⁰⁵ Plaisier en Cornet, *Dichter bij God*, 174.

¹⁰⁶ Plaisier en Cornet, *Dichter bij God*, 176.

¹⁰⁷ Van Nijen, "Kyrie eleison en Gloria in excelsis," 176.

¹⁰⁸ Van Nijen, "Kyrie eleison en Gloria in excelsis," 178.

is daarnaast ook kritisch op de toevoeging 'over ons' aan 'ontferm U', omdat het kyrie dan geïnterpreteerd zou kunnen worden als een gebed dat alleen is voor de aanwezigen.¹⁰⁹ Gatta benadrukt eveneens het radicale universele karakter van het 'Kyrie eleison'. Het kyriegebed gaat de eigen en menselijke belangen te boven.¹¹⁰ Volgens Van Nijen is er in het kyriegebed dus plaats voor het lijden van de schepping; mens, dier en natuur. Er wordt gebeden voor de nood van heel de schepping.

2.2 Het gloria

2.2.1 *Het klassieke gloria in excelsis*

Na het kyrie volgt, met uitzondering van de adventstijd en veertigdagentijd, een lofprijzing waarin God geprezen wordt voor zijn goedheid, macht en heerlijkheid. In de klassieke liturgie wordt hiervoor het gloria gebruikt.¹¹¹ Dit gloria is opgebouwd uit drie delen, namelijk 1) de lofzang van de engelen uit Lucas 2:14, 2) een (algemene) lofprijzing van God en 3) het prijzen van en roepen tot Christus.¹¹² Het gloria wijst vooruit op het Agnus Dei, aangezien Christus onder andere aangeroepen wordt als Lam van God.¹¹³ Volgens Jungmann is deze verbondenheid tussen de roep om ontferming tot Christus en het Agnus Dei niet toevallig, aangezien in de naam 'Lam Gods' "het diepste erbarmen van onze Heer ligt opgesloten."¹¹⁴ In het roepen tot Christus wordt verwezen naar de vernedering van Christus die hij heeft ondergaan als 'Lam Gods, dat de zonden der wereld wegneemt'. Tegelijkertijd wordt de verhevenheid van hem 'die zit aan de rechterhand van de Vader' van benadrukt.¹¹⁵ Gatta merkt bovendien op hoe bijzonder het is dat Christus als lam, als een dier, wordt gezien. Door dit beeld worden we uitgedaagd niet alleen te beseffen dat Christus mens is geworden, maar ook onderdeel van de hele geschapen wereld.¹¹⁶

In het gloria of glorialied wordt God geprezen om zijn heerlijkheid of (getoonde) barmhartigheid.¹¹⁷ Cornet benadrukt hierbij dat we niet zingen over Gods goedheid, maar ons direct tot hem richten met onze lof.¹¹⁸ Het kyrie en gloria zijn onderscheiden van elkaar, maar ook verwant aan elkaar. Omdat de roep om ontferming ook lof in zich heeft, is het gloria een voortzetting van het kyrie.¹¹⁹ Ook in het Dienstboek wordt de verbondenheid tussen kyrie en gloria benadrukt, ze beschrijven deze

¹⁰⁹ Van Nijen, "Kyrie eleison en Gloria in excelsis," 183.

¹¹⁰ Gatta, "Eucharistic Feast," 215.

¹¹¹ Plaisier en Cornet, *Dichter bij God*, 181.

¹¹² Jungmann e.a., *Missarum*, 330-1, 336 en Plaisier en Cornet, *Dichter bij God*, 181-2.

¹¹³ Van Nijen, "Kyrie eleison en Gloria in excelsis," 181.

¹¹⁴ Jungmann e.a., *Missarum*, 336

¹¹⁵ Jungmann e.a., *Missarum*, 336-7.

¹¹⁶ Gatta, "Eucharistic Feast," 221.

¹¹⁷ Van Nijen, "Kyrie eleison en Gloria in excelsis," 179.

¹¹⁸ Plaisier en Cornet, *Dichter bij God*, 182.

¹¹⁹ Van Nijen, "Kyrie eleison en Gloria in excelsis," 181.

verbondenheid als een spanning tussen roep en lofzang. Mocht het gloria niet gezongen worden wordt de spanningsboog tussen smeken en prijzen verlengt tot er later in de liturgie een lofzang klinkt.¹²⁰

2.2.2 *Het glorialied*

Sinds de Reformatie zijn vele verschillende glorialiederen in gebruik geraakt.¹²¹ In het Liedboek vinden we naast bewerkingen van de tekst van het klassieke gloria (299a-299e, 299h), dan ook andere kyrie- en glorialiederen (299f, 299g, 299j, 299k, 300a-c, 302-309). In het register op liturgisch gebruik vinden we daarnaast nog een aantal andere suggesties voor liederen die kunnen functioneren als glorialied.¹²² In deze glorialiederen kan het zo zijn dat thema's uit het klassieke gloria worden weggelaten, of dat er juist nieuwe thema's aan toegevoegd worden. Het zou in vervolgonderzoek de moeite waard zijn te analyseren welke thema's er in de huidige praktijk te horen zijn bij het gloria en welke (eco)theologische visie daarin naar voren komt.

2.3 Lijden als thema in liturgie

Zoals we hierboven dus hebben gezien is het kyrie een moment in de eredienst, waar het lijden van de wereld en onszelf een belangrijk plaats krijgt. Evenzo speelt het thema lijden een rol, in het gloria. Voor ik verder inga op de betekenis van dit lijden in kyrie en gloria, sta ik hier eerst kort stil bij lijden als thema in de liturgie in het algemeen vanuit het perspectief van liminaliteit.

Liminaliteit is volgens M. Barnard, J. Cilliers en C. Wepener een zeer bruikbaar begrip voor het onderzoeken en verstaan van (moderne) liturgische praktijken. Het woord liminaliteit verwijst naar een drempel- of tussenfase. In de ruimte tussen wat er is en wat er zal zijn, is er creativiteit en openheid, maar ook onzekerheid en angst.¹²³ De aard van de liturgie is volgens Barnard, Cilliers en Wepener liminaal, aangezien zij draait om de ontmoeting met de heilige Ander. Deze ontmoeting met het goddelijke typeren ze als een poreuze drempel.¹²⁴ Door de ervaring van liminaliteit in de liturgie kan de pijn en kwetsbaarheid van het leven naar boven komen. De liminale ruimte roept niet alleen vrijheid en creativiteit op, maar ook klaagzang –die veelal elders geen ruimte krijgt. Deze pijn en klaagzang staat in de liturgie niet los, omdat de pijn en het lijden bij God wordt gebracht.¹²⁵

De liminaliteit van de liturgie is nauw verbonden met het liminale karakter van Christus zelf, die als het geïncarneerde Woord centraal staat in de liturgie. Het voornaamste beeld van de liminaliteit

¹²⁰ *Dienstboek*, 867.

¹²¹ Van Nijen, "Kyrie eleison en Gloria in excelsis," 179.

¹²² *Liedboek: zingen en bidden in huis en kerk* (Zoetermeer: BV Liedboek, 2013), 1605

¹²³ M. Barnard, J. Cilliers en C. Wepener, *Worship in the Network Culture: Liturgical Ritual Studies; Fields and Methods, Concepts and Metaphors* (Leuven: Peeters, 2014), 67-9.

¹²⁴ Barnard, Cilliers, Wepener, *Worship in the Network Culture*, 92.

¹²⁵ Barnard, Cilliers, Wepener, *Worship in the Network Culture*, 103-4.

van Christus is het kruis. Het kruis is zo'n liminale drempel, namelijk een punt tussen falen, onrecht, en zonde aan de ene kant en het koninkrijk dat komen zal aan de andere kant. Christus wordt tegelijk vernederd en verhoogd.¹²⁶ De liturgie is doordrongen van het besef dat het koninkrijk er tegelijkertijd al wel en nog niet is. Klaagzang gaat in op de verandering die nog niet gekomen is, het nog-niet van het koninkrijk.¹²⁷

De liturgie is dus een plaats waar kwetsbaarheid, verdriet en lijden plaats en stem kunnen krijgen vanwege de aard van liturgie en vanwege Christus zelf. Marcel Barnard stelt dat in de liturgie ook pijn, onrust en verdriet een plaats horen te hebben. Het lijden van de schepping geeft net als de heerlijkheid van God kleur aan de toon van de liturgie. De spanning tussen deze beide elementen beschrijft hij als volgt: "Liturgie moet soms ook door merg en been gaan. Tegelijkertijd mag zij en moet zij in alle glorie en schoonheid de heerlijkheid van God uitdrukken, zonder te vergeten dat de opgestane Heer de gekruisigde was."¹²⁸

2.4 Ecologische bewustwording door kyrie en gloria

Als het gaat over het kyrie en gloria en ecotheologie kan het werk van De Klerk niet ongenoemd blijven. Hij stelt de vraag hoe het ecologisch bewustzijn versterkt kan worden in en door de liturgische praktijk van klacht en doxologie. Hij vertrekt daarbij vanuit de veronderstelling dat in de liturgie het verhaal van heel de wereld geplaatst wordt in het verhaal van Gods liefde voor zijn schepping. Daarnaast wijst hij op het belang van de verbinding tussen de liturgie en de wereld. Daarmee bedoelt hij dat de liturgie mensen voorbereidt op de 'liturgie van het leven'.¹²⁹ Bij De Klerk valt dan ook, in tegenstelling tot andere bijdragen over kyrie en gloria, sterk de nadruk op het handelen van de door de liturgie gevormde mens.

De verbinding tussen liturgie en ecologie ligt volgens De Klerk voor de hand, aangezien beiden onze blik verruimen tot heel schepping. Bovendien wordt heel de schepping daarbij als waardevol gezien.¹³⁰ Het is volgens hem de taak van de kerk om in de liturgie te getuigen van de relatie tussen mens en aarde. De mens is onlosmakelijk verbonden met de aarde en haar lot. De Klerk wijst vervolgens op de bijdrage die doxologie en klacht kunnen leveren aan de ecologisch bewustwording van de deelnemers. Door deze liturgische handelingen wordt namelijk duidelijk dat de gelovigen onderdeel

¹²⁶ Barnard, Cilliers, Wepener, *Worship in the Network Culture*, 97-8.

¹²⁷ Barnard, Cilliers, Wepener, *Worship in the Network Culture*, 105.

¹²⁸ M. Barnard, *Tot Gods eer: handreiking voor gesprekken over liturgie* (Utrecht: Uitgeverij Boekencentrum, 2018), 34-5.

¹²⁹ B.J. de Klerk, "Enhancing Ecological Consciousness through Liturgical Acts of Doxology and Lament: Original Research," *Verbum et Ecclesia* 35.2 (2014), 1.

¹³⁰ De Klerk, "Ecological Consciousness Through Liturgical Acts," 2.

zijn van de wereld in haar gebrokenheid en in haar schoonheid. Zo leren de deelnemers een nieuw perspectief aan van zorg voor en verbondenheid met de aarde.¹³¹

Daarnaast kan in de klaagzang het verlies, de rouw, de woede en de angst over de (gevolgen van) de ecologische crisis van de kerkgangers een plaats krijgen. Onderdeel daarvan is volgens de Klerk ook dat de gemeenschap schuld belijdt tegenover God. Verder wijst de klaagzang ons volgens De Klerk op de aanwezigheid van God in het lijden en helpt het ons te identificeren met de lijdende ander.¹³²

In de doxologie kan de schoonheid van de schepping gevierd worden en prijzen we hem die zijn schepping onderhoudt. Ook door het zingen van de lofzang wordt het mogelijk om al het geschapen leven in een nieuw licht te gaan zien.¹³³ Het is door de klaagzang dat er een verlangen naar verandering ontstaat. Het samengaan van klaagzang en doxologie zorgt ervoor dat de liturgie zowel in de realiteit van het leven als de realiteit van het koninkrijk staat.¹³⁴

De focus van De Klerk op het handelen van mensen in 'de liturgie na de liturgie,' vind ik enerzijds een waardevolle aanvulling op wat ik hiervoor over kyrie en gloria geschreven heb. Anderzijds is het risico bij De Klerk volgens mij dat er te sterk vanuit de mens over kyrie en gloria gedacht wordt. Dit terwijl de liturgie volgens hem de blik verruimt naar de gehele schepping. Zijn denken vanuit de mens valt met name op als hij schrijft dat de pijn van de kerkganger rondom de ecologische crisis een plaats krijgt in de klaagzang, waarbij hij het lijden van de schepping over het hoofd lijkt te zien. De reikwijdte van het kyrie en gloria is groter dan de menselijke nood, dus ook het lijden van de schepping mag daar –ook los van de mens– een plaats in krijgen.

2.5 Lijden in kyrie en gloria (conclusie)

In het kyriegebed bidden we dus tot Christus om ontferming. Zoals we gezien hebben wordt ontferming verschillend uitgewerkt. In de roep om ontferming komen verschillende elementen samen; het is een gebed om hulp, troost, recht, genade én medelijden. Ik sluit me aan bij Van Nijen in zijn stelling dat het kyrie benaderd moet worden vanuit de nood en niet vanuit schuld. Ook omdat het schuldig voor God en elkaar staan in het gebed van toenadering al een plaats krijgt.¹³⁵ Zoals we zagen wordt het kyrie gebeden voor een brede kring, er is niet alleen aandacht voor de medemens en onszelf maar voor heel de lijdende schepping. Het unieke karakter van het kyrie en gloria ontstaat voornamelijk vanwege het feit dat de gemeente zich met deze roep om ontferming richt tot Christus. Het lijden van de schepping wordt bij Christus gebracht, die zoals we in het gloria zien, wordt aanbeden als Lam Gods.

¹³¹ De Klerk, "Ecological Consciousness Through Liturgical Acts," 3-4.

¹³² De Klerk, "Ecological Consciousness Through Liturgical Acts," 5-6.

¹³³ De Klerk, "Ecological Consciousness Through Liturgical Acts," 6-7.

¹³⁴ De Klerk, "Ecological Consciousness Through Liturgical Acts," 7.

¹³⁵ M. van Leeuwen, "Om te beginnen," in *De weg van de liturgie: tradities, achtergronden, praktijk*, red. P. Oskamp, N.A. Schuman, e.a. (Zoetermeer: Meinema, 2001), 161-3 en *Dienstboek*, 863-4.

In dit hoofdstuk heb ik laten zien dat het kyrie volop de ruimte biedt om een stem te geven aan het lijden van heel de schepping. Het kyriegebed omvat heel Gods schepping. Het begrip liminaliteit helpt ons te zien dat lijden een belangrijke rol speelt en mag spelen in de liturgie. Dit heeft bovendien te maken met het liminale karakter van Christus, die als Lam Gods –verheven en vernederd– staat op de drempel van het al reeds en nog niet van het koninkrijk. In de liturgie is niet alleen ruimte voor de nood van de wereld, maar dit wordt ook bij God gebracht. Dit wordt in het kyrie en gloria misschien wel het duidelijkst geïllustreerd. Er wordt tot Christus gebeden omdat van de verhoogde Christus ontferming verwacht wordt. En omdat van de vernederde Christus bij uitstek degene is die medelijden heeft, omdat hij als schepsel geleden heeft.

Hoofdstuk 3: Het lijden van de schepping in de ecotheologie

Als een laatste stap voor het beantwoorden van de hoofdvraag richt ik me op de ecotheologie van Jürgen Moltmann. Door antwoord te geven op de laatste deelvraag ‘hoe denkt Moltmann in zijn ecotheologie over het lijden van de schepping?’ verdiep ik de *lex credendi*. Zoals eerder genoemd ga ik voornamelijk in gesprek met Moltmann, omdat lijden een belangrijk thema is in zijn (eco)theologie. Bovendien wijzen andere theologen op de kracht van het pionierende werk van Moltmann in het licht van de ecologische crisis.¹³⁶

3.1 De schepping is onderweg

Moltmann stelt dat de schepping nog niet af is en daarom nog niet perfect. Gods scheppen is begonnen met de eerste scheppingsdaad waarvan de verhalen in Genesis getuigen, maar die schepping is nog niet voltooid. Dat eerste scheppen was slechts het begin van de geschiedenis die gericht is op de toekomst van God.¹³⁷ Het universum is volgens Moltmann dan ook een open systeem dat onderweg is naar Gods toekomst.¹³⁸ De scheppingsleer is gekleurd door de eschatologie; de schepping staat in het perspectief van de nieuwe hemel en aarde. Deze nieuwe wereld zal geen dood meer kennen, want God zal dan inwonen in zijn schepping.¹³⁹ Het theologisch denken over deze wereld moet naast het eschatologische perspectief, ook gegrond zijn in het zuchten van de aarde, zoals dat nu realiteit is, en in het verlangen van heel de schepping naar verlossing. Theologie van de natuur is daarom een theologie van onderweg zijn in lijden en in hoop.¹⁴⁰

In de visie op de schepping van Moltmann wordt het bestaan van lijden in de schepping verklaard vanuit de onvolmaaktheid van de schepping. D.L. Migliore, die voortbouwt op het werk van onder andere Moltmann, gaat ook in op de vraag naar het lijden in de schepping en de verlossing daarvan. Volgens hem kan niet al het lijden gezien worden als gevolg van menselijke zonde sinds de zondeval. Het lijden van de schepping is volgens Migliore, naast de redding van de mens, ook een reden voor de incarnatie. Uit bewogenheid met het zuchten van de schepping werd Christus mens om de schepping –en de mens met de schepping– te verlossen.¹⁴¹ Het verlossingswerk van Christus voor heel de schepping zal later in dit hoofdstuk nog uitgebreider aan de orde komen. Opvallend is dat dit onder

¹³⁶ Zie bijvoorbeeld, C. Keller, “Real Possibilities: Moltmann’s Hope, Now,” in: *Jürgen Moltmann and the Work of Hope: the Future of Christian Theology*, red. M. Douglas Meeks (Lanham: Fortress Academic, 2018), 77-8 en D.L. Migliore, “Christus Semper Maior: Reflections on Cosmic Christology,” in: *Jürgen Moltmann and the Work of Hope: the Future of Christian Theology*, red. M. Douglas Meeks (Lanham: Fortress Academic, 2018), 26.

¹³⁷ J. Moltmann, *The Spirit of Hope*, 65-6.

¹³⁸ J. Moltmann, *Gott in der Schöpfung: Ökologische Schöpfungslehre* (Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1985), 115.

¹³⁹ Moltmann, *The Spirit of Hope*, 65-8.

¹⁴⁰ Moltmann, *The Spirit of Hope*, 29.

¹⁴¹ Migliore, “Christus Semper Maior,” 31-2, 35.

andere aansluit bij het betoog van Radford Ruether voor een kosmische liturgie (§1.1.3). Ook sluit de nadruk op Jezus' incarnatie in de hele schepping aan bij wat Gatta schrijft over het Lam Gods (§2.2.1).

3.2 God in de schepping

Een belangrijk aspect van de scheppingsleer van Moltmann is de aanwezigheid van God in zijn schepping. Hij pleit voor een nieuw denken over God en wereld. Dit nieuwe denken vertrekt uit een ander perspectief, dat kort samengevat wordt in het volgende citaat:

Nicht mehr die *Unterscheidung* von Gott und Welt steht in ihrem Zentrum, sondern die Erkenntnis der Präsenz Gottes *in* der Welt und der Präsenz der Welt *in* Gott.¹⁴²

Hoewel Gods aanwezigheid in de schepping een belangrijk principe is voor Moltmann, behoudt hij ook een strikt onderscheid tussen God en schepping. God is als Schepper transcendent en de wereld, als het werk van zijn handen, is daartegenover immanent.¹⁴³ De aanwezigheid van God in de schepping komen we op een aantal manieren tegen in het werk van Moltmann. Ten eerste stelt hij dat God voortdurend betrokken is op zijn schepping. God bewaart en onderhoudt zijn schepping en God is ook vernieuwend en creërend bezig in de schepping. Dit zijn twee onderdelen van het continue scheppingsproces waar de schepping aan onderhevig is.¹⁴⁴

Verder stelt Moltmann dat God aanwezig is in de schepping door de Heilige Geest.¹⁴⁵ Ieder schepsel kan leven, omdat het onderhouden en geïnspireerd wordt door de kracht van de Heilige Geest.¹⁴⁶ Door de aanwezigheid van de Geest in de wereld onderhoudt, schept en volbrengt God de schepping. Bovendien zorgt de gemeenschap tussen Geest en wereld er volgens Moltmann voor dat de Geest inwoont en deelneemt aan de schepping. God en schepping bestaan in elkaar. Moltmann noemt dit een 'kosmische levensgemeenschap tussen God en zijn schepselen'. Meest opvallend is dat God in of door deze gemeenschap met de schepping meelijdt.¹⁴⁷ Hieronder zal ik daar uitgebreider op ingaan. Volgens Moltmann moet Gods scheppen, en zijn aanwezigheid in de schepping, trinitarisch uitgelegd worden. Christus is volgens hem ook actief in het scheppend handelen van God de Vader. Bovendien is Christus, in zijn vleeswording, ook onderdeel geworden van de hele schepping, waardoor de schepping heel gemaakt kan worden.¹⁴⁸

¹⁴² Moltmann, *Gott in der Schöpfung*, 27.

¹⁴³ Moltmann, *Gott in der Schöpfung*, 28.

¹⁴⁴ Moltmann, *The Spirit of Hope*, 67-8.

¹⁴⁵ Moltmann beargumenteert overigens dat het daadwerkelijk de Schepper zelf is die door de Geest aanwezig is in zijn schepping, gezien het scheppend vermogen van de Geest, die niet geschapen is, maar voortkomt uit het participeren in het scheppend vermogen van God. Moltmann, *Gott in der Schöpfung*, 108.

¹⁴⁶ Moltmann, *Gott in der Schöpfung*, 23-4.

¹⁴⁷ Moltmann, *Gott in der Schöpfung*, 28.

¹⁴⁸ Moltmann, *Gott in der Schöpfung*, 29-30.

Een andere manier waarop Moltmann de aanwezigheid van de Geest in de schepping uitlegt is met het begrip 'inwoning'. Hij maakt hierbij gebruik van het joodse begrip *Sjechina*, van waaruit hij lijnen doortrekt naar het nieuwtestamentisch spreken over de Heilige Geest.¹⁴⁹ Moltmann legt de *Sjechina* uit als een verschijning van God die neerdaalt en onder de mensen woont. Zo lijdt hij met hen mee en trekt hij met het volk door de woestijn. Op deze manier is ook de Heilige Geest aanwezig in de schepping. Door de inwoning in de schepping is de Geest verbonden met de schepselen in het lijden.¹⁵⁰ Deze 'inwoning van de Geest' is in het denken van Moltmann de manier waarop de scheiding tussen God en zijn schepping verdwijnt, maar het onderscheid tussen beiden behouden blijft.¹⁵¹

3.3 God en het lijden

We zagen hiervoor al dat Moltmann uitgaat van Gods aanwezigheid in het lijden, of het mee lijden van God. Moltmann gaat uitgebreid in op de vraag hoe het lijden en God zich tot elkaar verhouden. Om antwoord te geven op de vraag of God kan lijden, stelt Moltmann eerst dat God zichzelf geopenbaard heeft als 'God is liefde' en in de lijdende Christus. Volgens Moltmann is dit dus hoe God is; hij is liefde en in staat tot lijden, want hij heeft zich zo geopenbaard.¹⁵² Het is bovendien volgens Moltmann niet correct om onderscheid te maken tussen Gods wezen en Gods handelen, aangezien God in zijn handelen trouw blijft aan zijn identiteit.¹⁵³

Vooraf aan het idee dat God lijdt in de schepping gaat het idee van de zelfbeperking van God. Moltmann bedoelt hiermee dat er iets gebeurde met Gods eigen ongeschapen identiteit toen hij besloot de wereld te scheppen. God maakte met het scheppen van de wereld zichzelf ook tot Schepper.¹⁵⁴ Hoewel God oneindig en volmaakt is, kiest hij er voor om de eindige en door kwaad getekende schepping te onderhouden, en bovendien haar vrijheid te respecteren. Deze eerste daad van zelfvernedering leidt uiteindelijk tot het lijden van Christus als Lam, om de wereld te redden. Volgens Moltmann getuigt dit van de bereidheid van God om te lijden met de schepping, omdat hij haar uit liefde heeft geschapen.¹⁵⁵ Ook Deane-Drummond wijst erop dat Gods lijden volgens Moltmann voortkomt uit zijn liefde voor heel zijn schepping.¹⁵⁶

Het lijden in de schepping komt daarnaast uitgebreider aan de orde in Moltmann's idee van de kosmische Christus. Kortgezegd benadrukt Moltmann hierbij dat het werk van Christus de hele kosmos

¹⁴⁹ Moltmann, *The Spirit of Hope*, 115-6.

¹⁵⁰ Moltmann, *Gott in der Schöpfung*, 29.

¹⁵¹ C.E. Deane-Drummond, *Ecology in Jürgen Moltmann's Theology* (Eugene: Wipf & Stock Publishers, 2016), 108.

¹⁵² Moltmann, *The Spirit of Hope*, 165-7.

¹⁵³ Moltmann, *The Spirit of Hope*, 169.

¹⁵⁴ Moltmann, *The Spirit of Hope*, 161-2.

¹⁵⁵ Moltmann, *The Spirit of Hope*, 162-3.

¹⁵⁶ Deane-Drummond, *Ecology in Jürgen Moltmann*, 58.

omvat. Christus is de bestaansgrond en verlosser van heel de schepping. Onderdeel hiervan is ook dat Christus, als de lijdende knecht, lijdt met de mensen en heel de niet-menselijke schepping. De climax van Christus lijden lag in zijn kruisiging, maar volgens Moltmann lijdt de verheven Christus, zolang er lijden is in de schepping. Dit gaat gepaard met de eschatologische verwachting dat de Gekruisigde ooit overal de dood zal overwinnen.¹⁵⁷ Niet alleen Christus' lijden omvat de hele schepping, ook neemt heel de schepping deel in zijn opstanding.¹⁵⁸

Zoals we al zagen lijdt God ook door de aanwezigheid van de Geest in de schepping mee met het lijden van de schepping.¹⁵⁹ Moltmann noemt dit de *kenosis* van de Geest; omdat het gevolg van de bereidheid van de Geest om in de vergankelijke en beperkte schepping en haar lijden in te wonen, zelfbeperking, zelfvernedering en zelfopoffering is.¹⁶⁰ Santmire merkt volgens mij terecht op dat Moltmann niet altijd een helder onderscheid behoudt tussen het werk van Christus en het werk van de Heilige Geest.¹⁶¹ Deane-Drummond reageert om diezelfde reden kritisch op Moltmann's stelling dat ál het lijden in de schepping onderdeel wordt van het lijden van Christus. De nadruk op de kosmische Christus heeft volgens haar als nadeel dat de aanwezigheid van de Geest in het lijden overschaduw wordt.¹⁶²

3.4 Mens en schepping

De ecologische crisis is volgens Moltmann ontstaan door onze visie op de verhouding van God, natuur en mens. De wereld werd gezien als gescheiden van God en de mens kreeg een verheven status ten opzicht van de rest van de schepping. Door deze wereld zonder God en de bijna-goddelijke-mens werd de wereld als ondergeschikt en mechanisch gezien.¹⁶³ Volgens mij komen we hier een tweede verklaring van het lijden van de schepping bij Moltmann tegen, namelijk dat de schepping lijdt door het verkeerde handelen van mensen.¹⁶⁴ Er is volgens Moltmann dus een nieuwe visie nodig is op natuur en mens. Deze nieuwe visie moet voortkomen uit een nieuw of ander verstaan van God.¹⁶⁵ Voor Moltmann is theologie van de natuur een indirect kennen van de natuur via God. Dit schrijft hij om zich af te zetten tegen de natuurlijke theologie die indirect kennen van God zoekt via de natuur.¹⁶⁶

¹⁵⁷ H.P. Santmire, "So That He Might Fill All Things: Comprehending the Cosmic Love of Christ," *Dialog: A Journal of Theology* 42.2 (2003), 264-5.

¹⁵⁸ Deane-Drummond, *Ecology in Jürgen Moltmann*, 228.

¹⁵⁹ Zie ook, Moltmann, *Gott in der Schöpfung*, 107.

¹⁶⁰ Moltmann, *Gott in der Schöpfung*, 113-4.

¹⁶¹ Santmire, "Comprehending the Cosmic Love of Christ," 265.

¹⁶² Deane-Drummond, *Ecology in Jürgen Moltmann*, 220-1.

¹⁶³ Moltmann, *The Spirit of Hope*, 15-6.

¹⁶⁴ Voor meer over de menselijke schuld aan de ecologische crisis volgens Moltmann, zie Moltmann, *The Spirit of Hope*, 7-8.

¹⁶⁵ Moltmann, *The Spirit of Hope*, 15-6.

¹⁶⁶ Moltmann, *The Spirit of Hope*, 27.

Hierboven heb ik dit Godsbegrip van Moltmann al besproken, hier zal ik enkele opmerkingen maken over de visie van Moltmann op mens en schepping in het bijzonder met betrekking tot liturgie. Belangrijk bij het denken over mens en schepping is dat de mens onderdeel is van en verbonden is met de rest van de schepping.¹⁶⁷ Volgens Catherine Keller is deze onderlinge verbondenheid van alle schepselen in het denken van Moltmann geworteld in de onderlinge afhankelijkheid van de drie personen in de drie-eenheid. Zo leven alle schepselen in vrijheid en solidariteit.¹⁶⁸

Moltmann stelt dat het belangrijk is dat de mens heel de aarde erkent als schepping. Op die manier treedt de mens een scheppingsgemeenschap binnen die gekenmerkt wordt door dankbaarheid. Deze erkenning zorgt er ook voor dat de mens zich op een bepaalde manier gaat verhouden tegenover de schepping.¹⁶⁹ In plaats van de schepping alleen te zien als gebruiksvoorwerp dat tot eigen nut kan dienen, gaat de mens de schepping zien als sacramenteel en ontstaat er bestaansvreugde. In deze scheppingsgemeenschap is de mens geroepen om God te eren namens alle schepselen, door woorden te geven aan de stille lofzang van de natuur. Tegelijkertijd bidden en prijzen ook de andere schepselen, op hun eigen manier, plaatsvervangend voor de mens.¹⁷⁰

Daarnaast pleit Moltmann voor een psychosomatische en ecologische spiritualiteit.¹⁷¹ De westerse spiritualiteit is sinds Augustinus te veel gefocust op, of beperkt tot, de ziel. Moltmann ziet overal waar de Heilige Geest aanwezig is mogelijkheid tot het ontstaan van spiritualiteit. Zoals we eerder al hebben gezien, is de Heilige Geest volgens hem in heel de schepping aanwezig, wat als gevolg heeft dat spiritualiteit ook in verbondenheid met alle geschapen dingen kan ontstaan.¹⁷² Moltmann pleit daarom voor een herwaardering van het lichaam en de zintuigen. God heeft de mens in zijn totaliteit geschapen en wil de mens ook in zijn totaliteit van lichaam, ziel en sociale verbanden ontmoeten.¹⁷³ De herwaardering van de zintuigen is ook nauw verbonden met de aanwezigheid van de Heilige Geest in de schepping, zoals Moltmann concludeert: "Ecological spirituality invites us to live with all our senses in God's creation, which is filled with God's Spirit."¹⁷⁴ Om deze spiritualiteit tot zijn recht te kunnen laten komen moet de moderne mens zijn zintuigen trainen, maar Moltmann stelt ook dat de zintuigen door de werking van de Geest geopend worden.¹⁷⁵

¹⁶⁷ Moltmann, *Gott in der Schöpfung*, 193.

¹⁶⁸ Keller, "Real Possibilities," 81.

¹⁶⁹ Moltmann, *Gott in der Schöpfung*, 83.

¹⁷⁰ Moltmann, *Gott in der Schöpfung*, 83-4.

¹⁷¹ Moltmann, *The Spirit of Hope*, 95.

¹⁷² Moltmann, *The Spirit of Hope*, 111, 115.

¹⁷³ Moltmann, *The Spirit of Hope*, 111, 113.

¹⁷⁴ Moltmann, *The Spirit of Hope*, 121.

¹⁷⁵ Moltmann, *The Spirit of Hope*, 117-120.

Conclusie

Met dit onderzoek geef ik antwoord op de vraag ‘Welke theologische ruimte biedt de liturgische theologie van het kyrie en gloria in gesprek met de ecotheologie van Jürgen Moltmann voor het lijden van heel de schepping in de liturgie binnen de protestantse eredienst?’ Het antwoord hierop formuleer ik vanuit het gesprek tussen de ecotheologie van Moltmann en liturgische theologie. Door deze zoektocht naar een liturgische ecotheologie van het lijden, kan ik bovendien reflecteren op de verhouding tussen de *lex orandi*, *lex credendi*, en ook de *lex vivendi*. Dit is, zoals ik in de inleiding noem, een belangrijk onderdeel van de discussie in de liturgische theologie over de verhouding tussen theologie en liturgie. Mijn reflectie hierover staat gezien de kaders van deze thesis in het licht van de ecotheologie.

In de eerste twee hoofdstukken stond met name de liturgie centraal, waaruit ik heb geconcludeerd dat de liturgie heel de schepping omvat. Schepping en liturgie hebben veel met elkaar te maken. Op verschillende manieren speelt de schepping een rol in de liturgie. Met de psalmen en het idee van de universele lofzang leerden we dat de niet-menselijke schepping een plaats krijgt en zelfs participeert in de liturgie door God te prijzen. Ook getuigt de schepping en roepen mens en schepping elkaar op om God te prijzen. De liedanalyse maakte duidelijk dat er verschillende verhoudingen tussen God, mens en schepping voorgesteld worden in de liturgische praktijk in Nederland. Als alleen de mens God als Schepper prijst, zoals in het lied ‘Gezegend die de wereld scheidt’ wordt de participatie van de schepping geminimaliseerd. Tegelijkertijd zagen we bij ‘Gij werken des Heren, zegen de Heer’ dat er ook in het Nederlandstalige kerklied ruimte is voor een prijzende en participerende schepping. We hebben daarnaast gezien dat de liturgie betrekking heeft op heel de schepping, bijvoorbeeld in de theologie rondom het avondmaal. God treed als Redder naar voren in de avondmaalsviering en zo wordt de schepping verlost en heel gemaakt.

Het eerste hoofdstuk maakte al duidelijk dat er in de liturgie zeker ruimte is voor de schepping en in het tweede hoofdstuk voegt daar nadrukkelijk aan toe dat er in de liturgie ook aandacht is voor het lijden van de schepping. Het kyrie en gloria blijkt bij uitstek dé plaats waar het lijden van heel de schepping ter sprake komt. Het gebed om ontferming tot de vernederde en verhoogde Christus heeft principieel een brede kring op het oog, dus ook hier heeft de liturgie betrekking op heel de schepping. Het lijden van heel de schepping wordt bij Christus gebracht. Het is opvallend dat de mens voornamelijk wordt gezien als degene die deze roep om ontferming tot Christus richt. Waar in bijvoorbeeld de lofzang wel sprake is van een zelfstandige relatie tussen God en schepping, zonder inmenging van de mens, is dit in het geval van de roep om ontferming over het lijden niet nadrukkelijk het geval. Het lied ‘Om de mensen en de dieren’ is daar mogelijk een uitzondering op.

In het laatste hoofdstuk stond vooral het ecotheologische perspectief centraal. In het werk van Moltmann vinden we de reden waarom het lijden van de schepping een plaats kan krijgen in de liturgie. Simpel gezegd, omdat het God iets kan schelen. God heeft heel zijn schepping lief en wil zich daarover ontfermen. Gods liefde voor de schepping gaat zo ver dat hij in Geest en in Christus aanwezig is in het lijden van heel de schepping. Bovendien wordt door Christus' incarnatie, lijden, sterven en opstaan heel de schepping verlost. Alles komt samen in de ontfermende liefde van God voor heel zijn schepping.

Zowel in de ecotheologie van Moltmann als in de liturgische theologie van het kyrie en gloria wordt gewezen op Gods medelijden met heel de schepping. Bij Moltmann ligt de nadruk vooral op dit medelijden en op de eschatologische hoop op verlossing. Het kyriegebed, waarvan ik heb beargumenteerd dat het een roep om hulp, troost, recht, genade en medelijden omvat, vult deze nadruk aan. De liturgische theologie van het kyrie en gloria maakt duidelijk dat er ook aanspraak gedaan kan worden op God als Redder (zoals we ook hebben gezien in hoofdstuk 1), die al zijn schepselen hulp, troost, recht en genade verschaft.

Ik ben ervan overtuigd dat er in dit onderzoek een theologische doordiening van het lijden van de schepping vanuit liturgisch en ecotheologisch perspectief te vinden is, die predikanten de mogelijkheid geeft om klimaatproblematiek in de liturgische praktijk te verdisconteren. Bijvoorbeeld door in het kyrie en gloria aandacht te besteden aan alle schepselen. Door de praktijk van het kyrie en gloria, waarin al theologische ruimte voor het lijden van een brede kring van leven besloten ligt, te versterken ontstaat er extra ruimte voor predikanten om een stem te geven aan de gevolgen van de ecologische crisis in de liturgie. Dit wordt bovendien ondersteund door het theologische besef dat God heel zijn schepping liefheeft, redt en verlost, dat onder andere terugkwam in de theologie van Moltmann. Als een predikant deze ruimte volledig benut, zal zij/hij het zuchten van de aarde onderdeel maken van de roep om ontferming.

In mijn zoektocht naar een liturgische ecotheologie van het lijden ben ik hiernaast ook een ander element op het spoor gekomen. Moltmann stelt dat het belangrijk is dat de mens op een andere manier naar de schepping gaat kijken. Er moet een nieuwe visie op de relatie tussen mens en natuur gaan leven, die geënt is op God. Onder andere Santmire, Conradie en Marsh stellen dat door de liturgie de mens anders naar de schepping gaat kijken. Moltmann spreekt wel over een nieuwe ecologische spiritualiteit, maar maakt zelf de verbinding met liturgie niet zo sterk. Dit onderzoek pleit voor het belang van de liturgie, dat wil zeggen een ecotheologisch doorademde liturgie, voor de christelijke spiritualiteit en praktijk. In de liturgie moet het draaien om Gods liefde voor heel zijn schepping.

In de inleiding hebben we gezien dat er in de ecotheologie, ook bij de ecotheologen die pleiten voor een plaats voor de liturgie, vooral de nadruk wordt gelegd op de *lex vivendi* en daarnaast ook op de *lex credendi*. Door de liturgie worden de deelnemers bewogen tot een ecologische levenshouding. In het geval van het kyrie en gloria hebben we gezien dat ook de *lex orandi* een waardevolle theologisch

en ecologisch perspectief aandraagt over het lijden van de schepping. Dit pleit ervoor om ook in de ecotheologie de stem van de *lex orandi* zwaarder mee te laten wegen. De theologische ruimte die het kyrie en gloria biedt voor het lijden van de schepping biedt echter geen garantie voor het ecologisch potentieel van andere liturgische elementen. In hoofdstuk 1 hebben we gezien hoe er in de liturgie heel verschillende verhoudingen tussen God, mens en schepping gecommuniceerd worden. Het is daarom van belang om kritisch te blijven reflecteren op de liturgie vanuit de ecotheologie. Ik concludeer dat een wederzijds gesprek tussen *lex orandi*, *lex credendi* en *lex vivendi* noodzakelijk is. Waarbij ook een doorgaande reflectie op de verhouding tussen ecotheologie en liturgie nodig is.

Discussie

We zagen dat het kyriegebed de ruimte biedt voor het lijden van mens en schepping. Ik heb me in dit onderzoek beperkt tot een voornamelijk theoretische invalshoek. Wel kwam ik op het spoor dat het Dienstboek op het eerste gezicht deze ruimte om aandacht te hebben voor het lijden van de schepping niet volledig lijkt te benutten. In vervolgonderzoek zou het daarom relevant zijn om na te gaan in hoeverre en op welke manier de schepping, en haar lijden, een plaats krijgt in de huidige kerkelijke praktijk. Op welke manier krijgt het lijden van de schepping aandacht in de gebeden? Welke redenen worden daarbij genoemd om dit wel of niet te doen?

In hoofdstuk 1 heb ik de theologische ruimte voor de schepping in de liturgie verkent. Hierbij heb ik bepleit dat er bijvoorbeeld in de lofzang volop ruimte is voor participatie van de schepping in de liturgie. Voornamelijk in hoofdstuk twee hebben we gezien dat er in het kyrie ruimschoots aandacht is voor het lijden van de schepping. De schepping participeert daarin echter nauwelijks, terwijl er dus wel een rol voor de schepping in de liturgie kan zijn. In dit onderzoek ben ik niet verder in gegaan op de vraag of ook de lijdende schepping zou kunnen participeren in de liturgie. Hoe zou de niet-menselijke schepping zelf een rol kunnen hebben bijvoorbeeld het gebed om ontferming of explicieter aanwezig kunnen zijn tijdens de avondmaalsviering? Binnen dit onderzoek heb ik geen voorbeelden gevonden van participatie van de lijdende schepping. Mogelijk komt dit ook minder voor. Onderzoek naar nieuwere manieren van liturgie of ritueel bijvoorbeeld rondom klimaatprotesten of gefocust op rouwen om de schepping zou kunnen uitwijzen hoe er meer theologische ruimte gevonden wordt voor de lijdende schepping in de liturgische praktijk. Mogelijk heeft de terughoudendheid om de lijdende schepping te laten participeren in de liturgie te maken met het schuldgevoel van de mens die opkomt uit het lijden door de gevolgen van de ecologische crisis, waardoor dit in de liturgie als te confronterend voor de mens wordt ervaren. Het thema schuld heb ik in dit onderzoek grotendeels laten liggen. Ook een theologische doordenking van (omgaan met) schuld in het licht van de ecologische crisis, zou stof kunnen zijn voor vervolgonderzoek.

In mijn onderzoek wees ik kort op het vieren door de mens in verbondenheid met de (tastbare) natuur. Ik kon tot mijn verbazing nauwelijks literatuur vinden over vieringen in de openlucht, hoewel hier wel interessante vragen over te stellen zijn vanuit de ecotheologie en liturgiewetenschappen. Vieren in verbondenheid met de natuur is een interessante invalshoek voor verder onderzoek op het snijvlak van ecotheologie en liturgiewetenschap. Welke praktijken dragen bij aan een versterking van deze verbondenheid? Hoe wordt de –wat Moltmann noemt– psychosomatische ecologische spiritualiteit versterkt? Praktisch-theologisch onderzoek naar allerlei manieren van vieren in de natuur (denk bijvoorbeeld aan openluchtdiensten of meditatieve wandelingen) of vieringen die op een andere manier verbonden zijn met de schepping zou antwoord kunnen geven op dergelijke vragen. De meest prangende vraag is daarbij hoe onze geloofsvoorstellingen (*lex credendi*) veranderen met het vieren (*lex orandi*) op een andere plaats of manier.

Literatuur

- Barnard, M. *Tot Gods eer: handreiking voor gesprekken over liturgie*. Utrecht: Uitgeverij Boekencentrum, 2018.
- Barnard, M., J. Cilliers en C. Wepener. *Worship in the Network Culture: Liturgical Ritual Studies; Fields and Methods, Concepts and Metaphors*. Leuven: Peeters, 2014.
- Barnard, M. "Liturgia semper reformanda quia ecclesia reformata: het gebruik van tradities in recente protestantse liturgiehervormingen." *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies* 20 (2004):59-72.
- Bras, K. *Onuitsprekelijk paradijs: de groene spiritualiteit van Thomas Merton*. Berne: Berne Media, 2021.
- Brink, G. van den en C. van der Kooi. *Christelijke dogmatiek*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012.
- Brinkhoff, L. *Liturgisch woordenboek*. Roermond: J.J. Romen & zonen, 1965-8.
- Brown, W.P. "Deep Calls to Deep: The Ecology of Praise in the Psalms." In *The Oxford Handbook of the Bible and Ecology*. Redactie H. Marlow en Mark Harris, 166-183. New York: Oxford University Press, 2022.
- Commissie voor het dienstboek. *Dienstboek: een proeve. Schrift, Maaltijd, Gebed*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1998.
- Conradie, E.M. "The Four Tasks of Christian Ecotheology: Revisiting the Current Debate." *Scriptura: Journal for Biblical Theological and Contextual Hermeneutics* 119.1 (2020):1-13.
- Deane-Drummond, C. *Eco-theology*. Londen: Darton, Longman and Todd Ltd, 2008.
- Endedijk, P. en P. Kruithof. "Gij werken des Heren, zegent de Heer." In *In wind en vuur*. Redactie G. van de Haar en K. Touwen, 379-381. Middelburg: Uitgeverij Skandalon, 2023.
- Gatta, J. "The Eucharistic Feast of Creation." *Anglican Theological Review* 105.2 (2023):211-224.
- Geldhof, J. "Liturgical Theology as a Research Program." *Brill Research Perspectives in Theology* 4.2 (2020):1-128.
- Geldhof, J. "Liturgy as Theological Norm: Getting Acquainted with 'Liturgical Theology'." *Neue Zeitschrift für Systematische Theologie und Religionsphilosophie* 52 (2010):155-176.
- Gordon-Taylor, B. "Liturgy." In *The Study of Liturgy and Worship: an Alcuin guide*. Redactie J. Day, 38-53. Collegeville: Liturgical Press, 2013.

- Grisbrook, W.J. "Kyrie." In *A New Dictionary of Liturgy & Worship*. Redactie J.G. Davies, 268. Londen: SCM Press, 1986.
- GroeneKerken. "Vier de schepping." Laatst geraadpleegd 5-1-2024, <https://toolkit.groenekerken.nl/toolkit/de-schepping-vieren/vier-de-schepping/>.
- GroeneKerken, "Aan de slag met bloemen." Laatst geraadpleegd 5-1-2024, <https://toolkit.groenekerken.nl/toolkit/bloemen-en-planten/aan-de-slag-met-bloemen/>.
- Gschwandtner, C.M. "Climate Change and Liturgical Praxis." In *T&T Clark Handbook of Christian Theology and Climate Change*. Redactie E.M. Conradie en H. Koster, 566-575. Londen: International Clark, 2020.
- Gschwandtner, C.M. "Where May the Praise of God's Creatures Still Be Heard? Liturgy, Life and Land." In *Christian Faith and the Earth: Current Paths and Emerging Horizons in Ecotheology*. Redactie E.M. Conradie e.a., 177-194. Londen: Bloomsbury T&T Clark, 2014.
- Jungmann, J.A., F.A. Brunner en C.K. Riepe. *The Mass of the Roman Rite: Its Origins and Development (Missarum Sollemnia)*. Kasterlee: Uitgeverij De Vroente, 1959.
- Keller, C. "Real Possibilities: Moltmann's Hope, Now." In *Jürgen Moltmann and the Work of Hope: the Future of Christian Theology*. Redactie M. Douglas Meeks, 77-84. Lanham: Fortress Academic, 2018.
- Klerk, B.J. de. "The Power of Praise Psalms to Encourage Awareness of Ecological Issues amongst Worshipers." *In die Skriflig/In Luce Verbum* 48.2 (2014):1-9.
- Klerk, B.J. de. "Enhancing Ecological Consciousness through Liturgical Acts of Doxology and Lament: Original Research." *Verbum et Ecclesia* 35.2 (2014):1-8.
- Klomp, M. "Modderlaarzen en vieze handen: praktische theologie op de grond." *Handelingen: Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* 50.2 (2023):2-13.
- Kock, G. "984 – Gezegend die de wereld scheidt." *Liedboek Compendium*, laatst geraadpleegd 5-1-2024, https://www.liedboekcompendium.nl/lied/984-gezegend-die-de-wereld-scheidt-9_4_1.
- Leeuwen, M. van. "Om te beginnen." In *De weg van de liturgie: tradities, achtergronden, praktijk*. Redactie P. Oskamp, N.A. Schuman, e.a., 154-64. Zoetermeer: Meinema, 2001.
- Lehnert, C. "Descent and Ascent: On Lutheran Worship." Vertaald door N. Williamson. In *What is Lutheran?: Introductions to Theology, Worship, Congregation, Ecumenism and Church Law*. Redactie F. Hübner en H. Müller, 68-9. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2019.

- Marsh, L. "Het ethische belang van liturgie in een tijd van ecologische crisis." In *De schepping in het midden: klimaatcrisis als theologische uitdaging*. Redactie. A.M. van der Giessen-van Velzen et. al., 82-90. Driebergen: Nederlandse Zendingsraad, 2020.
- Merton, T. *New Seeds of Contemplatio*. New York: New Directions Publishing, 1961.
- Migliore, D.L. "Christus Semper Maior: Reflections on Cosmic Christology." In *Jürgen Moltmann and the Work of Hope: the Future of Christian Theology*. Redactie M. Douglas Meeks, 25-40. Lanham: Fortress Academic, 2018.
- Moltmann, J. *The Spirit of Hope: Theology for a World in Peril*. Louisville: Westminster John Knox Press, 2020.
- Moltmann, J. *Gott in der Schöpfung: Ökologische Schöpfungslehre*. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 1985.
- Montfoort, T. van. *Groene Theologie*. Middelburg: Uitgeverij Skandalon, 2020.
- Munteanu, D. "Cosmic Liturgy: The Theological Dignity of Creation as a Basis of an Orthodox Ecotheology." *International Journal of Public Theology* 4 (2010): 332-344.
- Nijen, van J. "Kyrie eleison en Gloria in excelsis." In *De weg van de liturgie: tradities, achtergronden, praktijk*. Redactie P. Oskamp, N.A. Schuman, e.a., 176-184. Zoetermeer: Meinema, 2001.
- Plaatjies-van Huffel, M.A. "Rethinking the Reciprocity between *lex credendi*, *lex orandi* and *lex vivendi*: As we Believe, so we Worship. As we Believe, so we Live." *HTS theologiese Studies/Theological Studies* 76.1 (2020):1-8.
- Plaisier, A. en I. Cornet. *Dichter bij God: aanwijzingen voor een rijke liturgie*. Utrecht: Kok Boekencentrum Uitgevers, 2022.
- Ploeger, M. "Celebrating Church: ecumenical Contributions to a Liturgical Ecclesiology." Proefschrift, Universiteit Utrecht, Instituut voor Liturgiewetenschap, 2008.
- Portier-Young, A. "Bless the Lord, Fire and Heat: Reclaiming Daniel's Cosmic Liturgy for Contemporary Eco-Justice." In *Full of Your Glory: Liturgy, Cosmos, Creation: Papers from the 5th Yale Ism Liturgy Conference, June 18-21,2018*. Redactie Teresa Berger, 40-53. Collegeville: Liturgical Press Academic, 2019.
- Postma, E. "Theologisch grondonderzoek met predikanten als intermediair." *Handelingen: Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* 50.2 (2023):33-41.

- Pruiksma, N. "De hele schepping getuigt: kanttekeningen bij evangelische en oecumenische documenten over missie." In *De schepping in het midden: klimaatcrisis als theologische uitdaging*. Redactie A.M. van der Giessen-van Velzen et. al., 7-25. Driebergen: Nederlandse Zendingsraad, 2020.
- Radford Ruether, R. "Ecological Theology: Roots in Tradition, Liturgical and Ethical Practice for Today." *Dialog: A Journal Of Theology* 42.3 (2003):226-234.
- Santmire, H.P. *Celebrating Nature by Faith: Studies in Reformation Theology in an Era of Global Emergency*. Eugene: Wipf and Stock Publishers, 2020.
- Santmire, H.P. "So That He Might Fill All Things: Comprehending the Cosmic Love of Christ." *Dialog: A Journal of Theology* 42.2 (2003):257-278.
- Stark, F. "Een ongemakkelijke waarheid: retorische strategieën van de prediker als klimaatprofeet." *Handelingen: Tijdschrift voor Praktische Theologie en Religiewetenschap* 50.2 (2023): 53-63.
- Vogel, D.W. "Liturgical Theology: A Conceptual Geography." In *Primary Sources of Liturgical Theology: a Reader*. Red. D.W. Vogel, 3-15. Collegeville: Liturgical Press, 2000.